ACADEMIA ROMÂNĂ

CETATEA ULMETUM

II, 1

DESCOPERIRILE CAMPANIEI A DOUA ŞI A TREIA DE SĂPĂTURI DIN ANII 1912 ŞI 1913

DE

VASILE PÂRVAN

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE.

CU 32 TABELE, 45 FIGURI IN TEXT ŞI 1 HARTĂ.

EXTRAS DIN

ANALELE ACADEMIEI ROMÂNE

Seria II. — Tom. XXXVI.

MEMORIILE SECŢIUNII ISTORICE.

BUCUREŞTI

LIBRĂRIILE SOCEC & Comp. şi C. SFETEA

LEIPZIG

OTTO HARRASSOWITZ.

VIENA

GEROLD & COMP.

1913.

35.525

Preţul 3 lei.

Analele Societății Academice Române. — Seria I:

Tom. I—XI. — Sesiunile anilor 1867—1878.

Analele Academiei Române. — Seria II: L. B.

Tom. I—X. — Desbaterile și memoriile Academiei în 1879—1888.
Indice alfabetic al volumelor din *Anale* pentru 1878—1888 . . . . . 2.—
Tom. XI—XX. — Desbaterile și memoriile Academiei în 1888—1898.
Indice alfabetic al volumelor din *Anale* pentru 1888—1898 . . . . . 2.—
Tom. XXI.—Desbaterile Academiei în 1898—9 . . . . . 5.—
» *XXI.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 6.—
» *XXII.*—Desbaterile Academiei în 1899—1900 . . . . . 6.—
» *XXII.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 3.—
» *XXIII.*—Desbaterile Academiei în 1900—1901. . . . . 5.—
» *XXIII.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 4.—
» *XXIV.*—Desbaterile Academiei în 1901—2. . . . . 6.—
» *XXIV.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 3.—
» *XXV.*—Desbaterile Academiei în 1902—3 5,50
» *XXVI.*—Desbaterile Academiei în 1903—4. . . . . 5.—
» *XXVI.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 5.—
» *XXVII.*—Desbaterile Academiei în 1904—5 . . . . . 8.—
» *XXVII.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 4.—
» *XXVIII.*—Desbaterile Academiei în 1905—6. . . . . 5.—
» *XXVIII.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 6.—
» *XXIX.*—Desbaterile Academiei în 1906—7 . . . . . 6.—
» *XXIX.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 8.—
» *XXX.*—Desbaterile Academiei în 1907—8 . . . . . 5.—
» *XXX.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 6.—
Despre censura în Moldova. IV. Censura sub Grigorie Ghica și desființarea ei, de *Radu Rosetti* . . . . . 1.—
Cetatea Neamțului dela podul Dâmboviței în Muscel, de *I. Pușcariu.* —,20
Notiță despre monetele lui Petru Mușat, de *Nicolae Docan* . . . 1.—
Lupta între Drăculești și Dănești, de *A. D. Xenopol.* . . . . . 1.—
Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Dămian), de *Const. Giurescu* . . . . . —,40
Inscripțiile dela Cetatea-Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei, de *I. Bogdan* . . . . . 1.—
Documentul Răzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în sec. XV, de *I. Bogdan* . . . . . 1.—
Indice alfabetic al volumelor din *Anale* pentru 1898—1908 . . . . . 2.—
Tom. XXXI. — Desbaterile Academiei în 1908—9 . . . . . 5.—
» *XXXI.—Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 10.—
Patruzeci și doi de ani de domnie a Regelui Carol I, de *D. Sturdza.* —,20
Un proces de sacrilegiu la 1836 în Moldova, de *Radu Rosetti* . . —,50
Letopisețul lui Azarie, de *I. Bogdan* 1,60
Cum se căutau moșiile în Moldova la începutul veacului XIX. Condica de răfuială a Hatmanului Răducanu Roset cu vechilii lui pe anii 1798—1812, de *Radu Rosetti* 1,50
Originile asiro-chaldeene ale greutăților romane, de *Mihail C. Sutu.* —,20
Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupațiunea rusească dela 1806—1812. I. Cauzele războiului. Începutul ocupației, de *Radu Rosetti* . . . . . 2.—
Negru Vodă și epoca lui, de *Dr. At. M. Marienescu* . . . . . —,50
Criminalitatea în România, după ultimele publicațiuni statistice, de *I. Tanoviceanu.* . . . . . —,30
Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească dela 1806—1812. II. Negoțierile diplomatice și operațiunile militare dela 1807—1812. Amănunte relative la ambele țeri, de *Radu Rosetti* 1,50
Unioniști și separatiști, de *A. D. Xenopol* . . . . . —,50
» *XXXII.* — Desbaterile Academiei în 1909—1910 . . . . . 5.—
» *XXXII.* — *Memoriile Secțiunii Istorice* . . . . . 14.—
Știri despre veacul al XVIII-lea în țerile noastre după corespondențe diplomatice străine. I, 1700—1750, de *N. Iorga* . . . . . —,50
Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească dela 1806—1812. III. Amănunte asupra Moldovei dela 1808 la 1812, de *Radu Rosetti* 1,60
— IV. Amănunte asupra Țerii-Românești dela 1808 la 1812, de *Radu Rosetti* . . . . . 2,—
Despre elementele cronologice în documentele românești, de *N. Docan.* 1,20
Partidele politice în Revoluția din 1848 în Principatele Române, de *A. D. Xenopol* . . . . . —,50
Studii privitoare la numismatica Țerii-Românești. I. Bibliografie și documente, de *N. Docan* . . . . . —,60

B272562(2)

B.C.U. Bucuresti
C111672

CETATEA ULMETUM

DESCOPERIRILE CAMPANIEI A DOUA ȘI A TREIA DE SĂPĂTURI DIN ANII 1912 ȘI 1913

DE

VASILE PÂRVAN
Membru al Academiei Române.

FUNDAȚIUNEA UNIVERSITARĂ CAROL I

Ședința dela 18 Octomvrie 1913. Donațiunea Maiorescu

I. ELEMENTE ARHITECTONICE. — II. DESCOPERIRI MĂRUNTE.

In vara trecută și în primăvara aceasta săpăturile la Ulmetum au continuat cu spor și întreg încunjurul cetății, atât pe din afară cât și pe din lăuntru, precum și o parte însemnată din interior au fost desgropate și complet curățite, măsurate și studiate. In comunicarea de astăzi mă voiu ocupà cu elementele arhitectonice și cu descoperirile mărunte din cetate, rămânând ca în cea viitoare să cercetez numeroasele inscripții și monumente figurate, de o însemnătate deosebită, găsite în cursul ultimelor campanii. Tot atunci voiu face și câtevà considerații istorice speciale pe baza noului material arheologico-epigrafic. In cele ce urmează voiu procedà după acelaș sistem de descriere, pe care l-am întrebuințat în prima mea comunicare despre Ulmetum.

Incep cu:

C111672

I. Zidul de încunjur al cetății.

Am descris în ședința dela 3 Fevruarie 1912 zidul cetății pe partea din afară a lui până la curtina de Sud, liberată atunci numai pe o lungime de vreo doi metri *(Ulmetum*, I, p. 514 și cf. planul din fig. 3, pag. 506). Continuăm acum cu partea externă a zidului cetății.

Curtina de Sud, între primul și al doilea turn patrulater dela poarta de SV spre dreapta, e lungă de 32.15 m. prezentând o frângere spre exterior în unghiu de 164°30′, la 14.80 m. depărtare de primul turn patrulater. Din cauza continuei scăderi a nivelului, spre dreapta, către vale, și această curtină prezentă un soclu în formă de terase (cf. în fig. 1 vederea din față a acestei curtine, iar în planșa I, nr. 1, vederea în perspectivă a teraselor curtinei).

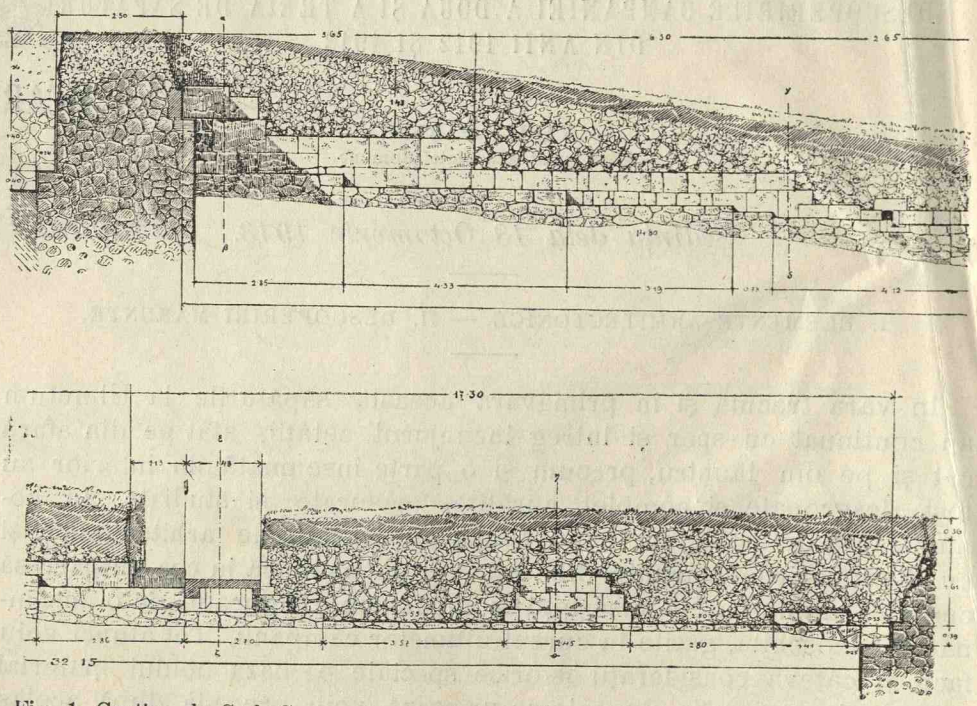

Fig. 1. Curtina de Sud. Sus partea din stânga, jos partea din dreapta, cu poarta (1).

La mijlocul celei de-a cincea terase a soclului iese de subt zid un canal de scurgere al cetății, iar pe a șasea și a șaptea terasă se află pragul primei porți mici (fără turnuri ori contraforturi de flanc), constatată de noi la Ulmetum. Zidul acestei laturi a cetății este foarte rău păstrat, de altfel ca în general frontul de SE, care pe alocurea a fost distrus până subt soclu rămânând numai temeliile până la

(1) Desemnul e a se privi ca un tot, rupt în două din motive tehnice, dar având cotele socotite pe întreaga lungime. Această observare e de avut în vedere la toate figurile compuse din mai multe desemne suprapuse.

noi. Astfel pe partea dreaptă a curtinei noastre nu avem păstrată decât temelia, pe când pe stânga, în special lângă primul turn patrulater mai avem încă trei rânduri din placaj. Starea de conser-

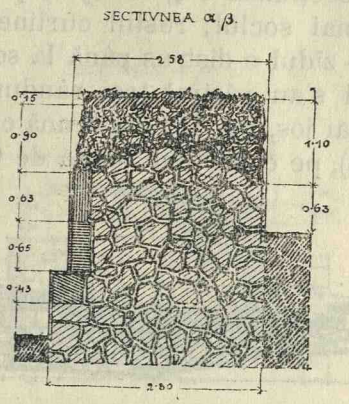

Fig. 2.

vare a acestei curtine este următoarea: pe primii 2.85 m. (prima terasă a soclului) (v. fig. 2, secțiunea α β) întâiu trei, apoi două rânduri de pietre de talie, ca placaj, pe o înălțime medie de 0.43, 0.65 și 0.63 m. de fiecare rând respectiv de jos în sus; pe a doua terasă a soclului, lungă de 4.33 m., întâiu două rânduri, apoi un singur rând de pietre de placaj, pe aceleași înălțimi resp.; pe terasa a treia (3.19 m. lungime) și a patra (0.78 m. lungime) două rânduri: cel

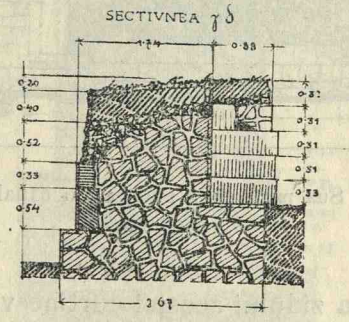

Fig. 3.

de sus înalt de c. 0.45 cel de jos numai de c. 0.30; pe a cincea terasă lungă de 4.12 m. întâiu două rânduri (v. fig. 3, secțiunea γ δ), de câte 0.54 și 0.33, apoi un singur rând de pietre de placaj, de c.

0.25 m. înălțime; pe a șasea terasă (lungă de 2.86 m.) un singur rând de blocuri (de c. 0.50) până la portiță, apoi pragul acesteia așezat chiar pe soclu; pe a șaptea, lungă de 2.70, în parte avem pragul portiței (vezi secțiunea ε ζ, mai jos, p. 261, fig. 17, în planul portiței) în parte numai soclul; restul curtinei e la acelaș nivel pe toată întinderea ei — zidul e distrus până la soclu peste tot, afară de două locuri: pe unul s'au păstrat trei rânduri de blocuri de placaj (v. secțiunea η ϑ, mai jos, fig. 10, împreună cu planul primului turn patrulater de Sud-Est), pe o înălțime totală de 0.70, iar pe celălalt un

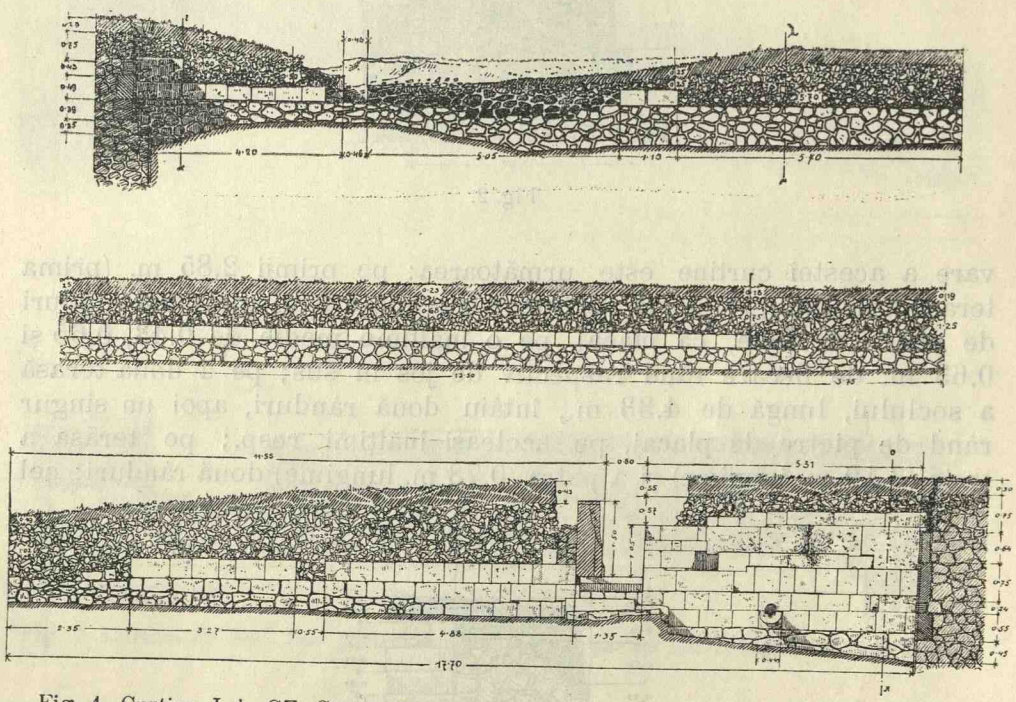

Fig. 4. Curtina I de SE. Sus partea din stânga, cu canalul, jos partea din dreapta, cu poarta.

singur rând. Grosimea zidului acestei curtine variază între 1.74 la nivelul scărilor din interiorul lui (fig. 3, secț. γ δ), cari conduceau sus pe terasa crenelată, de apărare,—2.58 la nivelul secțiunii α β (fig. 2), și 2.65 la nivelul secțiunii η ϑ (fig. 10). Canalul de scurgere nu este perpendicular ci oblic pe direcția curtinei. El are formă pătrată pe o deschidere de 0.20×0.20 m. O piatră scobită ca un jghiab de cișmeà

îl scoate la c. 0.30 m. afară de frontul zidului. Asupra porții de pe această latură ne vom oprì la locul său mai jos.

Dealungul acestei curtine, pe lărgimea tranșeei de cercetare, s'au găsit: un piron de fier, o bucată de bronz — *applique*, — un belciug

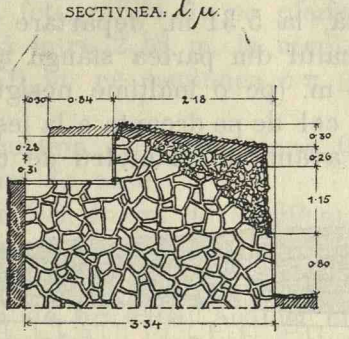

Fig. 5. Secțiune prin scara primei curtine de SE.

de fier, o fusaiolă, și, printre alte fragmente de vase comune, unul cu ornamente undulate, iar un altul de *terra sigillata.*

A doua curtină de S, sau mai drept, prima curtină de SE, între

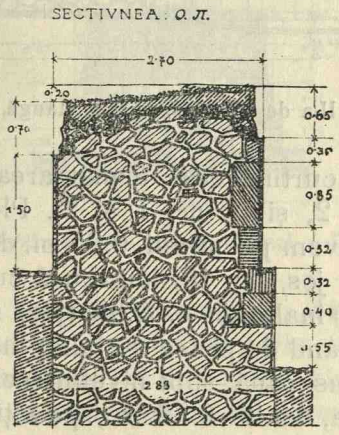

Fig. 6.

al doilea și al treilea turn patrulater, se compune din două frânturi înclinate una pe alta spre exterior cu c. 148°. Prima e lungă de

33.80 m., a doua de 17.70. Prima e aproape cu totul distrusă, pe alocurea chiar subt nivelul soclului, a doua e, mai ales la încheierea cu turnul patrulater dinspre dreapta, foarte bine păstrată până la o înălțime placată de c. 2.40 m., deasupra nivelului temeliei. Această curtină e străbătută de două canale în apropierea celor două turnuri cari o flanchează, și de o poartă mică în acelaș fel cu cea de pe curtina precedentă, la 5.31 m. depărtare de turnul patrulater dinspre dreapta. Canalul din partea stângă a ei, de formă pătrată, are o lățime de 0.46 m. (pe o înălțime nesigură: zidul e rupt până la nivelul canalului), cel de pe dreapta e la ieșire prelucrat în formă rotundă, cu jghiab, având un diametru de c. 0.20 m. Starea de

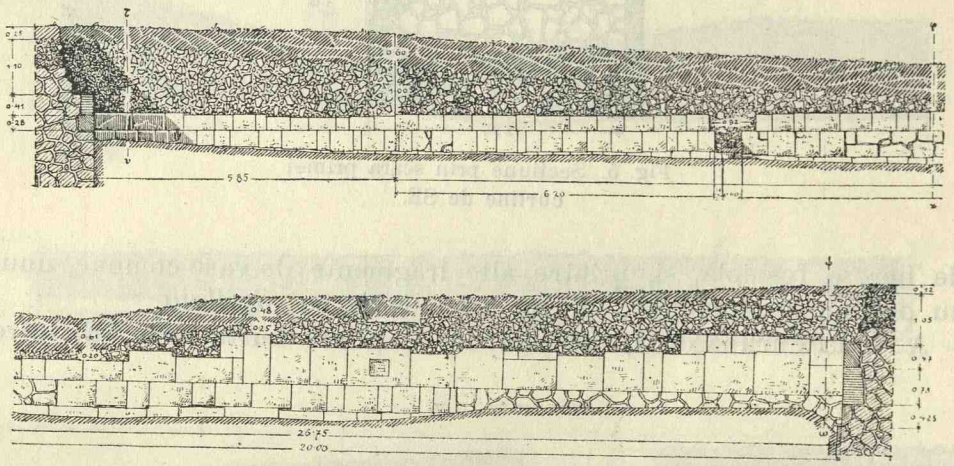

Fig. 7. Curtina a II-a de SE. Sus, partea stângă, jos, cea dreaptă.

conservare a acestei curtine este următoarea (cf. vederile din fig. 4 și de pe pl. I, nr. 2, și II, nr. 1 și 2). Plecând dela turnul patrulater din stânga, avem pe primii 0.95 m. două rânduri de placaj (v. secțiunea ι κ, mai jos, fig. 10, împreună cu planul primului turn patrulater de Sud-Est) înalte de c. 0.35 (jos) și 0.48 (sus), apoi pe alți 2.93 m. un singur rând de pietre de talie, înalte de 0.25—0.30 m.; pe c. 6 m. zidul distrus până subt nivelul soclului, pe 1.10 m. două pietre de placaj izolate, înalte 0.32 m., pe alți 5.70 m. zidul distrus până la nivelul soclului (cf. în fig. 5 secțiunea λ μ), pe 13.50 m. un singur rând de pietre ecuarisate, înalt de 0.18 la 0.26 m., în sfârșit pe 3.75 m. înaintea unghiului curtinei, iar zidul distrus până la soclu. Apoi, la dreapta dela colț, pe 2.40 m. deasemenea zid distrus până

la soclu, iar pe 9.15 m. întâiu două și apoi trei rânduri de pietre de talie, pe o înălțime totală variind între c. 0.70 și c. 1.10 m. Al treilea rând, de jos, începe la c. 2.50 m. înainte de portiță ca terasă a soclului spre vale, nivelul începând aici din nou a scădea. Pe cei 5.31 m. din dreapta porții zidul e păstrat pe șase rânduri de placaj, înalte în total de 2.20—2.40 m. E partea cea mai frumoasă din exteriorul cetății (vezi fotografiile de pe planșa II). Grosimea zidului acestei curtine variază între 2.18 m. la nivelul scării din interior, pe secțiunea λ μ, 2.70 m. pe secțiunea ο π (fig. 6), și 2.80 m. pe secțiunea ι χ.

Dealungul acestei curtine s'au găsit două fragmente de inscripții latine și puține cioburi de vase.

A doua curtină de SE, lungă de 32.60 m. prezentă o frângere spre exterior la 5.85 m. distanță de turnul patrulater din stânga ei, pe un unghiu de c. 164°. Ea e străbătută la c. 6 m. dela unghiul ei spre dreapta de un canal analog cu cele precedente și având deasemenea jghiab de piatră proeminent pe frontul zidului. Starea de conservare a acestei curtine e relativ bună. Avem aproape peste tot păstrate două rânduri de placaj, variind ca înălțime totală

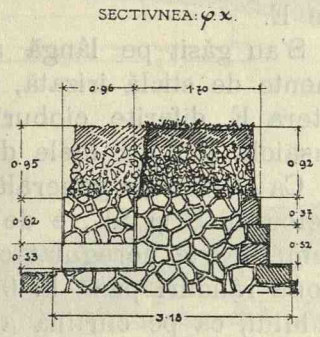

Fig. 8. Secțiune prin scara curtinei a II-a de SE.

între 0.60 și 1.43 m.; această diferență așă de disproporționată arată cât de variate ca mărime au fost pietrele întrebuințate ca placaj. In adevăr găsim pe această curtină chiar blocuri cari au servit ca piuă de monumente funerare (stèle): cf. vederile din fig. 7 și fotografia de pe planșa III, nr. 1. Grosimea zidului variază pe această curtină între 1.70 la nivelul scării interioare pe secțiunea φ χ, și 2.60, grosimea obicinuită, pe secțiunile τ υ și ψ ω (vezi-le mai jos, fig. 11 și 12, împreună cu planurile turnurilor patrulatere II și III de SE).

A treia curtină de SE, absolut dreaptă, e lungă numai de 20.50 m. și e destul de rău păstrată. De altfel chiar dela început ea a fost clădită cu mai puțină grijă ca alte părți ale cetății și placajul ei—cât e păstrat— e alcătuit în bună parte pe stânga, din pietre de hotar (cu inscripții pe ele) destul de rudimentar ecuarisate (v. fig. 9 și planșa III, nr. 2). Un canal, de asemenea mai rudimentar făcut ca la celelalte curtine, o străbate înspre capătul ei de Sud. Starea ei de conservare e aceasta. Incepând dinspre stânga, găsim deasupra soclului, format din pietre de talie, un rând de placaj continuu până la capătul celălalt, afară de un spațiu larg de c. 2.40 m. la mijlocul curtinei, unde zidul e dărâmat în toată grosimea lui, și, apoi, de o singură piatră, izolată, din al doilea rând de placaj. Grosimea zidului acestei curtine e de 2.63 (secțiunea α' β')—2.70 m. (secțiunea γ' δ'): vezi mai jos, fig. 12 și 13, pe planurile turnului al III-lea de SE și al celui de colț, de E.

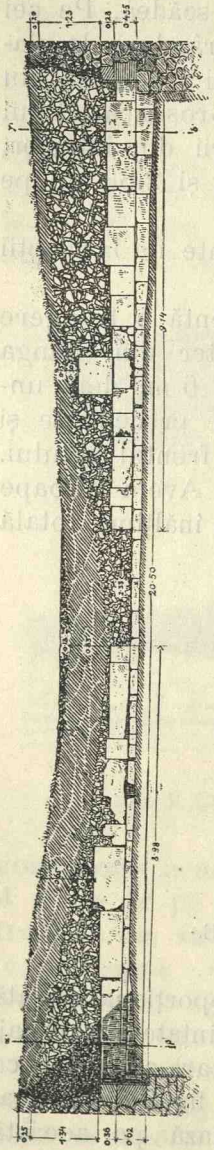

Fig. 9. Curtina a III-a de SE.

S'au găsit pe lângă această curtină: fragmente de sticlă irizată, o bucată de piatră cu litera E, diferite cioburi de vase de lut, o fusaiolă și două inele de fier.

Ca observație generală asupra soclului curtinelor de S și SE, e de notat că el se prezentă foarte neregulat ca profil: când ieșit cu două rânduri până la 0.45 m. față de frontul zidului, ca pe curtina a doua de SE, în secțiunea φ χ, când aproape neexistent, ca la mijlocul curtinei întâia de SE. De asemenea și tehnica soclului variază: în unele părți sunt întrebuințate pietre de talie, frumoase, ca în dreptul secțiunii o π, în altele blocuri informe, ca în dreptul secțiunii γ δ. Aceeaș observație e de altfel de făcut și în general asupra tehnicei zidului propriu zis, lucru pe care l-am relevat și în prima comunicare despre Ulmetum. Trec acum la turnurile de SE și E desfăcute în ultimele campanii.

Primul turn de SE e cel mai mare turn patrulater al cetății noastre, exceptând marea φρουρά de pe laturea ei de NV; el are aceste dimensiuni: pe laturea vestică 10.90 m., pe cea sudică 13.15 (la soclu 13.75), iar pe cea estică 10.90 m. Mărimea acestui turn a fost condiționată de lungimea curtinelor pe cari aveà a le apără: cea din stânga de 32.10 m., cea din dreapta de 51.50 m., din cari cel puțin 17.30 m. pe stânga și 33.80 m. pe dreapta, trebuiau apă-

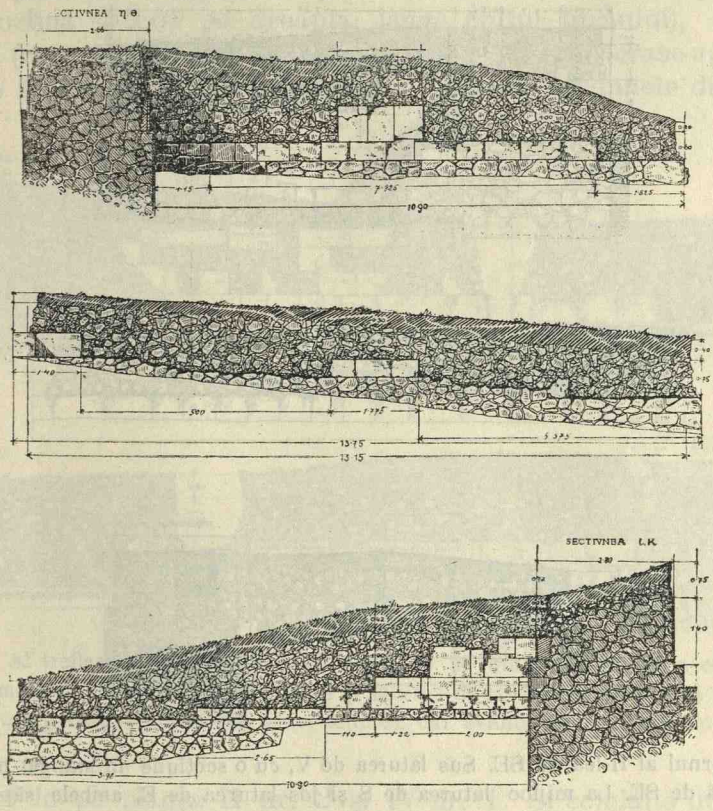

Fig. 10. Primul turn de SE. Sus laturea de V, la mijloc laturea de S, jos laturea de E.

rați excluziv din acest turn, întrucât la distanțele arătate ambele curtine se frângeau spre interior și ieșiau cu totul din raza de apărare a acestui turn (vezi planul general al cetății). Starea de conservare a acestui turn e foarte rea (vezi fig. 10). Poate și din cauza poziției defavorabile pe care o ocupà pe panta aici abruptă spre S și care se înclină repede spre SE chiar subt temeliile lui, ceeace

a avut ca urmare zidirea în terase a bazelor zidului, în special pe laturea de S și pe cea de E, punctul cel mai de jos al terenului fiind la colțul de SE al turnului. Pe laturea vestică, turnul e cevà mai bine păstrat, având deasupra soclului, proeminent aici cu 0.45 m. față de frontul zidului, un rând de placaj înalt de c. 0.40 pe aproape întreaga lungime a laturei (numai 1.86 m. în dreapta n'au

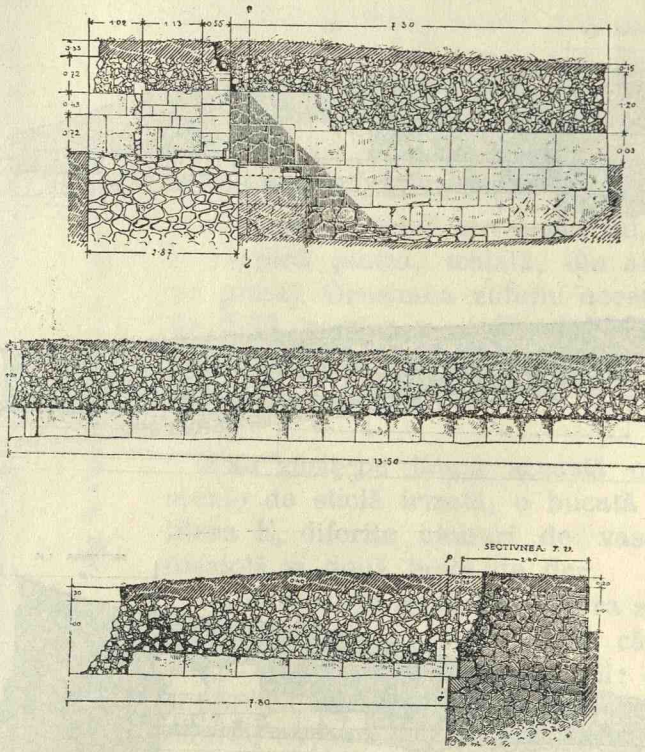

Fig. 11. Turnul al II-lea de SE. Sus laturea de V, cu o secțiune (în stânga) prin poarta mică de SE. La mijloc laturea de S și jos laturea de E, ambele săpate numai pe un rând, de sus, al placajului.

placaj), iar pe 1.80 m. către mijlocul ei are și un al doilea rând înalt de 0.74 m. Dimpotrivă pe laturea sudică, zidul e stricat până subt nivelul soclului: nu ni s'au păstrat decât trei puncte din soclu, care a fost clădit cu pietre de talie și s'a coborît pe această laturе în trei terase. Pe laturea estică avem păstrat soclul, care se ridică spre dreapta, având două terase, iar pe jumătatea din dreapta spre

curtină, avem păstrat și placajul, întâiu pe un rând, apoi pe două, trei și patru rânduri, cu o înălțime totală la punctul de legătură cu curtina de 1.50 m.

Al doilea turn de SE, afectând forma unui dreptunghiu, are următoarele dimensiuni: laturea de V de 7.33 m., cea de S de 13.50, iar cea de E de 7.80 m. Este pe dinafară cel mai bine păstrat dintre toate turnurile cetății. In special laturea de V posedând încă placajul până la o înălțime de peste doi metri (între 2.20 pe stânga, lângă curtină și 2.05 pe dreapta, lângă colțul turnului), deasupra soclului (care se coboară pe această latură în trei terase spre vale), e foarte frumoasă ca aspect monumental: vezi desemnele din fig. 11

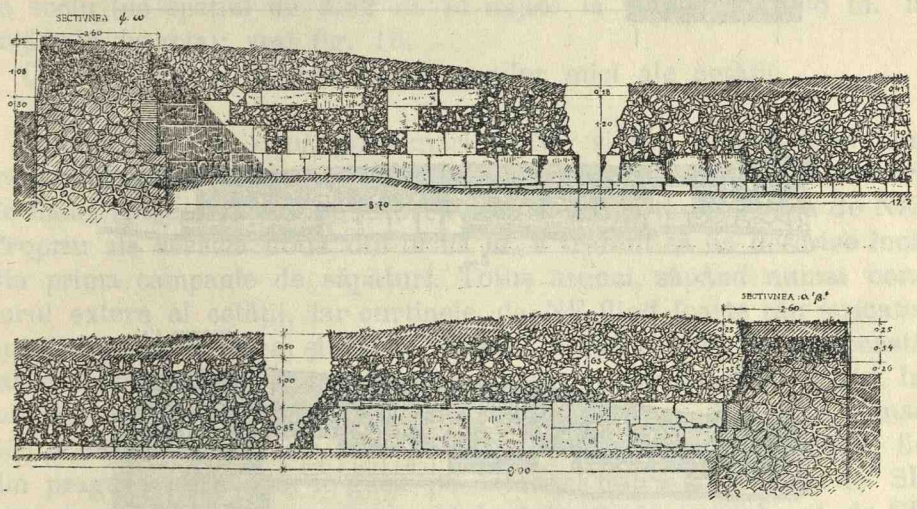

Fig. 12. Al treilea turn de SE. Sus laturea de V și jumătatea stângă a celei de S, iar jos jumătatea dreaptă a laturei de S și laturea de E. Desemnul e a se privi ca un întreg tăiat la mijloc din nevoi tehnice, dar având cotele ca un tot.

și fotogr. de pe planșa II nr. 2 și IV nr. 1. Și celelalte două laturi sunt bine păstrate până la o înălțime destul de mare. Măsuri mai precise nu pot da, deoarece pentru a conservà cât mai bine acest turn, am săpat pe laturile lui de S și de E numai cât mi-a trebuit pentru stabilirea planului și a stării lui de conservare, nemergând până la adâncimea soclului de beton cu pietre mari.

Al treilea turn de SE are (ca și primul turn de SE) aproape forma unui pătrat (văzut în întregimea lui, cu tot cu zidul dinspre cetate) cu aceste dimensiuni: laturea de V 8.70, cea de S 12.20,

cea de E 9 m. Starea lui de conservare e aceasta. Laturea de V are încă mai mult ori mai puțin complete patru rânduri de placaj, pe o înălțime totală de c. 1.70—1.80 m. Interesant e că unele pietre de placaj s'au păstrat în rândurile superioare fără suportul celor din rândul imediat inferior, rămânând ca atârnate (v. fig. 12). Acest fapt dovedește încă odată soliditatea betonului antic și coeziu-

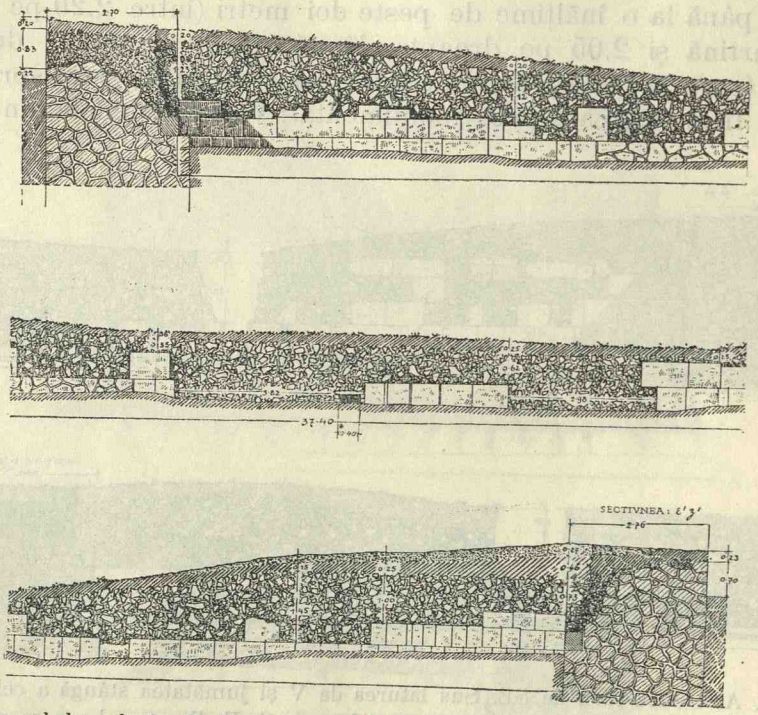

Fig. 13. Turnul de colț de E. Sus partea dinspre curtina de SE (cu secțiunea γ' δ'), la mijloc partea de E cu canalul, iar jos partea dinspre curtina de NE (cu secțiunea ε' ζ'). Vederea e a se considerà ca un tot tăiat în trei, dar cu cotele socotite pe întreaga lungime.

nea mortarului, care legà placajul de beton. Pe laturea de S, afară de patru pietre mari de talie pe partea din stânga la colț, întreg placajul e distrus până la soclu. Pe laturea de E avem păstrat placajul pe o înălțime de c. 1 m. deasupra soclului. In stânga, el e format din un șir de blocuri înalte de 0.85 m., deasupra cărora sunt așezate lespezi subțiri de numai câte 0.15—0.20 m. (stele funerare cu inscripții, puse cu fața în sus), iar pe dreapta din două șiruri de blocuri de câte 0.45—0.55 m. înălțime fiecare.

Turnul de colț, de E, având exact forma unei potcoave, e cel mai mare din turnurile de colț ale cetății Ulmetum. El are un diametru de 15.44 m. față de 14.64 m. cât are turnul de colț de N (1) și de 12 m. cât are cel de V. In partea de Răsărit, zidul turnului de E e străbătut de un canal larg de 0.30 m., care are direcția spre poarta turnului (vezi planul general al cetății, la urmă). Circuitul acestui turn, lung de 37.40 m., prezentă un aspect foarte dezolat. Numai pe dreapta și pe stânga s'au păstrat câte două rânduri de placaj în pietre de talie, în continuitate cu curtinele de SE și NE, pe o înălțime totală de 0.75—1.00 m. Incolo nu vedem decât sau câte un singur rând de pietre, în continuitate pe însuș soclul zidului, sau chiar acest rând dispare, zidul fiind distrus până la soclu (pe spațiul de 3.82 m. în mijloc la stânga și 2.98 m. în mijloc la dreapta): vezi fig. 13.

Cu acestea trec la descrierea porților mici ale cetății.

In afară de cele două porți mari de NV și SV, cetatea Ulmetum aveà încă patru ieșiri mai strâmte, fără turnuri ori contraforturi de flanc, și anume două pe laturea de S și SE și două pe cea de NE. Propriu zis acestea două din urmă ar fi trebuit să fie descrise încă din prima campanie de săpături. Totuș atunci, săpând numai conturul extern al cetății, iar curtinele de NE fiind foarte rău stricate, spațiile goale de placaj și zid în dreptul porților mici de pe această latură nu-mi puteau apăreà decât ca niște simple spărturi în zid. In adevăr ambele portițe de NE sunt total distruse. N'a mai rămas nici o singură piatră de talie pe loc, fie din placajul ușorilor, fie din praguri. Dacă n'aș fi găsit pe laturea de S și pe cea de SE câte o poartă mică aproape complet păstrată, în special cea de SE e excelent conservată, mi-ar fi fost chiar imposibil să reconstituesc ieșirile de NE ale cetății noastre.

Ca observație de ordin istoric, notez chiar de acum că astfel de porți mici la mijlocul curtinelor nu sunt cevà neobicinuit la cetățile antice, ci tocmai dimpotrivă: vezi în *Ulmetum* I, pag. 516, fig. 14, porțile mici dela Troesmis, pe laturile de V și de S, și cf. von Cohausen, *Befestigungsweisen*, pag. 93.

Incep cu descrierea celei mai bine păstrate dintre aceste porți mici dela Ulmetum.

Pe prima curtină de SE la distanță de numai 5.31 m. de turnul

(1) Așà e de corectat în *Ulmetum* I, p. 516, în loc de 15.60 m.

dreptunghiular de SE și deci putând fi apărată de aici, se desface o poartă (vezi planurile, secțiunile și vederile din fig. 4, 11, 14, 15 și 16) largă pe frontul interior al zidului de 2.42 m., iar pe cel

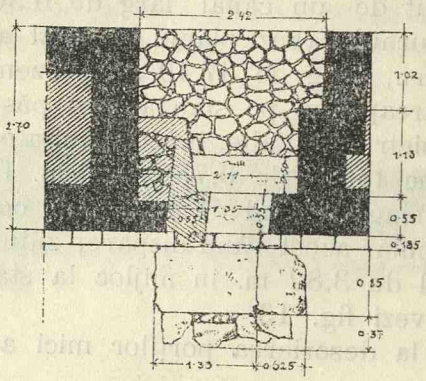

Fig. 14. Planul orizontal al porții mici de SE. Cf. și fig. 4, 11, 15 și 16.

exterior de numai 1.31 m. Privind din afară (vezi fig. 14 și fig. 4), ea are pe stânga un ușor proeminent de 0.50 m., iar pe dreapta, unul la intrare proeminent de 0.31 și un altul la mijlocul grosimii

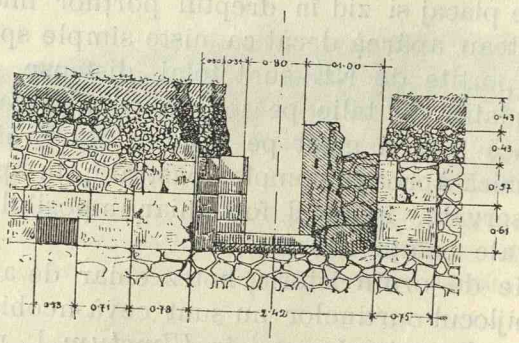

Fig. 15. Vederea interioară (din cetate) a portiței de SE. Cf. în fig. 4 vederea exterioară, pe frontul curtinei I de SE.

zidului, de alți 0.30 m. Pe din lăuntru ca și în însăș intrarea, zidul cetății e bine placat cu blocuri mari de talie (cf. vederile din fig. 11, 15 și 16 și fotogr. de pe planșa IV nr. 2), iar afară din cetate, înaintea porții, mai multe lespezi mari, dintre cari una de 1.33 pe

0.85 m., alcătuesc un șir de trepte pentru coborîrea spre vale. Cât privește acum strâmtarea progresivă a porții, spre ieșirea din cetate, ea cred că trebue explicată în sensul întrebuințării la nevoie a două uși, una în dosul alteia, la nivelul celor două ieșituri ca ușori, ale zidului de pe dreapta. Intrarea e firește pavată și anume, chiar la pragul extern cu blocuri mari și ecuarisate, iar mai în lăuntrul intrării cu pietre mai mici și neregulate.

Cu toate dimensiunile ei modeste, această portiță a fost, ca și porțile mari ale cetății strâmtată încă mai mult la ieșire, într'o epocă târzie. Anume pe stânga a fost așezat un bloc enorm de 1.49 m. înălțime, 1.38 lățime și 0.50 grosime, chiar în dreptul ușorului primitiv din această parte și lipit de el, astfel că intrarea în cetate a

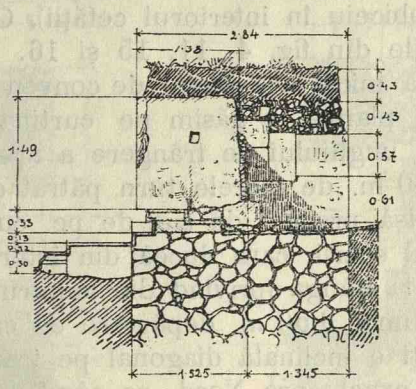

Fig. 16. Secțiune prin mijlocul portiței de SE. Vederea ușorului de V, cu blocul de strâmtare a porții, pe stânga. Cf. în fig. 11 vederea ușorului de E, cu cele două proeminențe ale lui, de strâmtare a intrării spre exterior.

fost redusă la numai 0.80 m.; îndărătul acestui bloc s'a făcut firește un zid de umplutură, care a strâmtat și mai departe intrarea, până aproape de mijlocul grosimii zidului cetății. Piatra aceasta mare a fost apoi prelucrată, astfel ca să formeze din însuș corpul ei o proeminență în formă de ușor, de care să se razeme, ca de celălalt ușor, din dreapta, rămas neprefăcut, poarta de lemn ghintuită, pe care din dos aveà a o țineà fixă o manelă: se mai vede încă în blocul-ușor adâncitura practicată pentru fixarea unuia din capetele manelei.

Starea de conservare a acestei porți e destul de mulțămitoare: scara, pragul, intrarea, ușorii sunt foarte bine păstrați; lipsește, e

drept, arcul de boltă al intrării, care să ne dea înălțimea porții și forma ei completă, dar ele se pot deduce la nevoie prin comparație proporțională cu diferitele porți de acelaș fel, complet păstrate la Roma ori aiurea. In exterior poarta e păstrată pe stânga până la al patrulea rând de placaj al curtinei (1.40 m.), iar pe dreapta până la al șaselea rând (c. 2 m.), socotind în aceste înălțimi și treapta dinaintea porții. In interior placajul ușorilor e păstrat în stânga pe două—trei rânduri (c. 1.30 m.), iar pe dreapta pe două (blocuri mari) la cinci (pietre de talie mai mici) rânduri (c. 1.50 m.). In sfârșit pe frontul intern al porții, avem zidul placat pe o lățime de 0.75 (dreapta) la c. 2 m. (stânga—în dreptul canalului) păstrat bine, și anume pe o înălțime de c. 1.45 m. atât de o parte cât și de alta a intrării (în stânga, firește, deasupra canalului numai ca *opus incertum*, ca de obiceiu în interiorul cetății). Cf. pentru toate cele de mai sus vederile din fig. 4, 11, 15 și 16.

O a doua poartă mică încă destul de convenabil păstrată, pentru a-i puteà restabili planul, o găsim pe curtina de Sud a cetății, imediat la dreapta unghiului de frângere a acestei curtine, la o depărtare de c. 12.50 m. de marele turn pătrat de SE, de unde erà apărată de flanc, așà precum de sus de pe curtină puteà fi bine apărată cu ajutorul scării, care duceà din interior la terasa de pe zid, chiar imediat la stânga (privind din lăuntrul cetății, la dreapta) acestei porți, la numai 3.50 m. depărtare de ea.

Axa acestei porți e înclinată diagonal pe traseul zidului cetății, orientând intrarea exact spre Nord, pe când altfel, la o tăiere a ei perpendiculară pe curtină, orientarea i-ar fi fost către NNV. Interiorul porții, placat cu pietre de talie, e bine păstrat până la o înălțime de 1.13 m. pe stânga (cum intri din afară în cetate) și de 1.04 m. pe dreapta. Ușorii porții, la intrare, sunt însă distruși. Ei pot fi totuș reconstituiți după pilda celor mai bine păstrați dela poarta mică de SE. In adevăr din lățimea totală de 2.48 m. a acestei porți, avem a scădeà pe dreapta c. 0.45 m. pentru ușorul ei, care se vede a fi fost aici fixat pe pragul alcătuit de un altar votiv (așezat cu fața în sus și ros de trecerea pe dânsul numai până la un anume punct, unde încep resturile de mortar, care ne indică astfel locul ocupat de placajul acestui stâlp al porții). V. desemnurile din fig. 17 și fotografia de pe planșa V, nr. 1. Pe stânga, avem iarăș a scădeà c. 0.55 m.: aici însă nu avem urme sigure, ci dăm cota numai ipotetic, întrucât pe această laturе poarta a fost modificată într'o epocă mai târzie, precum voiu arătà numai decât. Lățimea

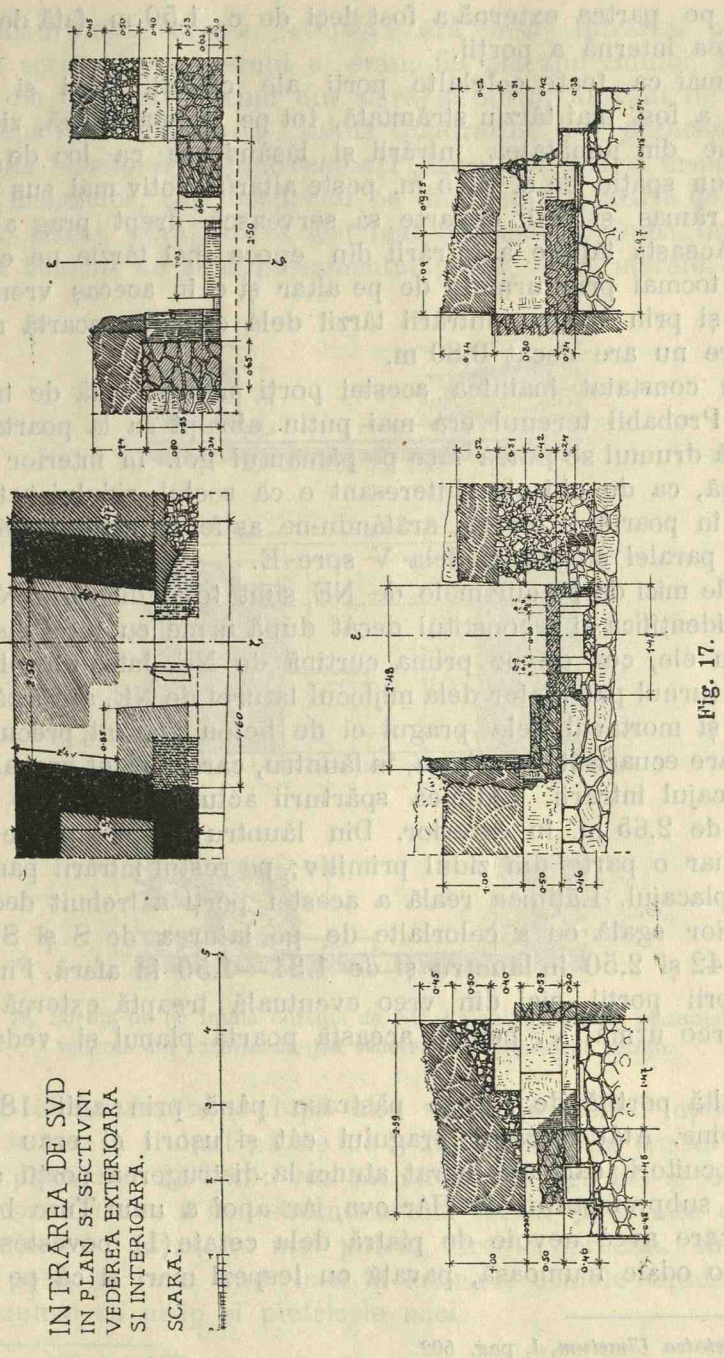

Fig. 17.

-@1116 72-

intrării pe partea externă a fost deci de c. 1.50 m. față de c. 2.50 pe partea internă a porții.

Intocmai ca toate celelalte porți ale cetății, mari și mici, și aceasta a fost mai târziu strâmtată, tot pe partea stângă, zidindu-se mai bine din jumătatea intrării și lăsându-se ca loc de trecere numai un spațiu de c. 0.75 m. peste altarul votiv mai sus pomenit, care a rămas și mai departe să servească drept prag al acestei porți. Această lățime a intrării din epoca mai târzie ne este asigurată tocmai prin urmele de pe altar și e în aceeaș vreme coroborată și prin lățimea intrării târzii dela cealaltă poartă mică, de SE, care nu are decât 0.80 m.

N'am constatat înaintea acestei porți nici o urmă de trepte de piatră. Probabil terenul erà mai puțin abrupt ca la poarta de SE, astfel că drumul se puteà face pe pământul gol. In interior intrarea e pavată, ca de obiceiu. Interesant e că soclul zidului cetății face tocmai în poartă o terasă, arătându-ne astfel că nivelul scădeà aici repede paralel cu zidul, dela V spre E.

Porțile mici de pe curtinele de NE sunt total distruse. Nu le mai putem identificà și reconstituì decât după urme cu totul disparente. Una din ele, cea de pe prima curtină de NE, între turnul de colț de E și turnul patrulater dela mijlocul laturei de NE, are încă păstrat nisipul și mortarul dela pragul ei de beton mărunt, precum și un bloc mare ecuarisat, pe stânga, în lăuntru, care a făcut probabil parte din placajul intrării. Lățimea spărturii actuale e de 2.85 în interior și de 2.65 m. în exterior. Din lăuntru pe dreapta e evident rupt chiar o parte din zidul primitiv; pe restul intrării pare a lipsì numai placajul. Lățimea reală a acestei porți a trebuit deci să fie în interior egală cu a celorlalte de pe laturea de S și SE, adică între 2.42 și 2.50 în lăuntru și de 1.31—1.50 în afară. Firește nici din ușorii porții, nici din vreo eventuală treaptă externă nu mai avem vreo urmă. V. pentru această poartă planul și vederile din fig. 18.

Cealaltă portiță de NE se păstrase până prin anii 1880 încă foarte bine. Atât placajul pragului cât și ușorii ei erau încă intacți. Locuitorii cari au lucrat atunci la distrugerea porții sub conducerea subprefectului de Hârșova, iar apoi a unui Turc bogat din Toxof, care aveà nevoie de piatră dela cetate (1), povestesc că aici existà «o odaie frumoasă, pavată cu lespezi mari și că pe zidurile

(1) Cf. *Cetatea Ulmetum*, I, pag. 502.

ei se aflau pietre scrise». «Odaia» erà însăș intrarea porții, iar pietrele scrise de pe pereții ei erau, fie placajul zidului, fie însuș ușorul din dreapta (privind din afară) al porții, alcătuit de imensul monument funerar al lui C. Iulius Quadratus, *loci princeps, quinquennalis territorii Capidavensis*(1), care încă poartă urmele jghiaburilor manelelor, cari susțineau pe din lăuntru poarta de lemn.

Ușori, placaj, pavaj, tot a fost luat ori distrus. După urmele rămase în betonul de subt postamentul porții, dela marele altar fu-

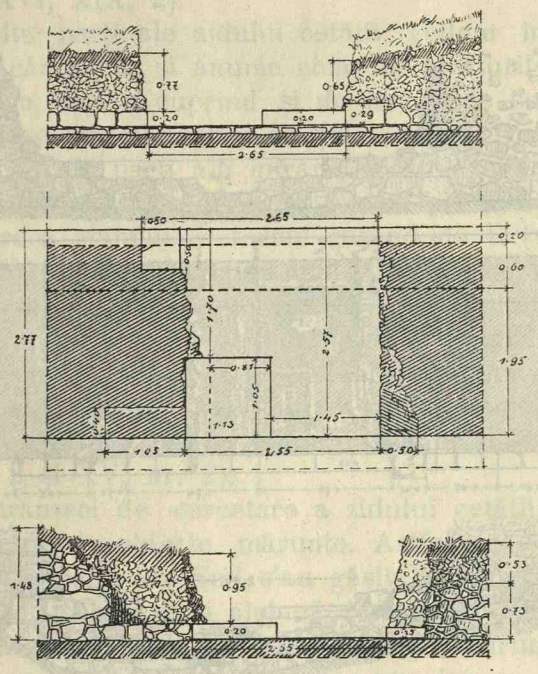

Fig. 18. Portița de pe întâia curtină de NE. La mijloc planul orizontal, sus vederea din exteriorul, jos vederea din interiorul cetății.

nerar al lui Quadratus și după alte urme de pietre, înțeleg că și această intrare a trebuit să fie de c. 2.50 în interior (cu tot cu locul liber al placajului 2.90 m.: vezi planurile din fig. 19) și de c. 1.40 în exterior. Cum va fi fost strâmtată mai târziu și ce alte elemente interesante va fi avut, nu mai putem, firește, precizà. In dreptul acestei porți se mai văd însă în interior, urmele stradei antice, pavate numai cu nisip și pietricele mici.

(1) *Ibid.*, p. 498 și p. 510.

Trec acum la descrierea interiorului cetății, din care am liberat până acum toate turnurile și tot frontul interior al curtinelor, apoi o porțiune mai mare la poarta de SV și pe curtina de S, o alta la poarta de NV și pe prima curtină de NV și în sfârșit o suprafață de c. 600 m. în interiorul cetății, în partea de E a ei, la întâlnirea celor două tranșee ce le-am pornit exact în axa intrărilor mici de SE și NE.

Tot zidul cetății e lucrat pe din lăuntru în *opus incertum*. Rosturile pietrelor neregulate cari îi formează fața internă, sunt cu

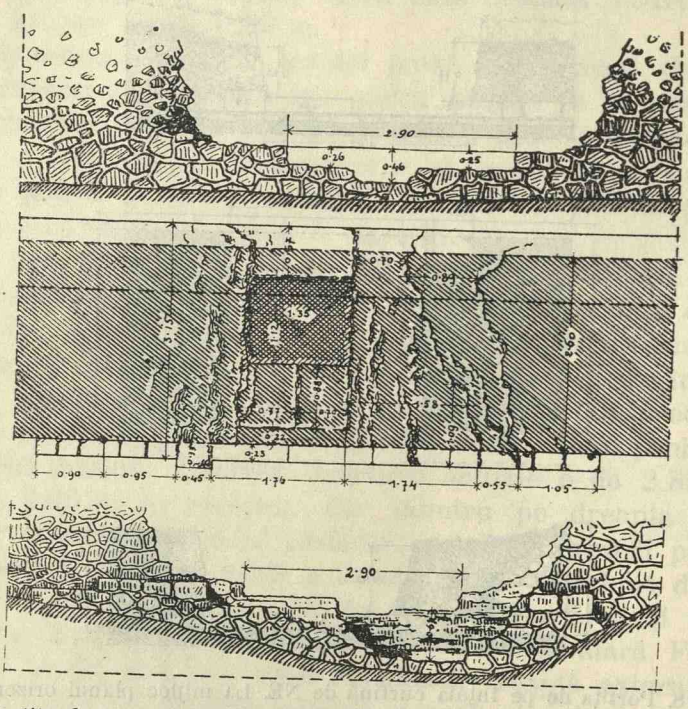

Fig. 19. Portița de pe a doua curtină de NE; de sus în jos: vedere exterioară, plan orizontal, vedere interioară.

îngrijire încheiate și acoperite cu mortar foarte fin, asemănător atât ca aspect cât și ca tărie cimentului modern. Vezi planșa XI, nr. 1. Nu întâlnim placaj în interiorul cetății decât la porțile cele mari, unde atât intrările cât și contraforții sunt solid întăriți cu puternice blocuri bine ecuarisate ori cu monumente figurate și scrise din timpul mai vechiu al așezării, stèle și altare funerare și votive,—apoi, într'o măsură mică și anume ca amestec de blocuri ecuarisate cu

opus incertum, în strate de întărire asemănătoare stratelor de cărămidă care alternează cu betonul de piatră mare, la intrările turnurilor de porți, precum și la porțile mici ale cetății și la intrarea celor două turnuri mari patrulatere de NV și de SE. In sfârșit marii stâlpi cari susțineau în turnul de NV—*castellum civitatis*—și în turnul rotund de N etajele superioare, sunt de asemenea construiți în partea lor inferioară în beton placat cu pietre mari de talie (cf. planul general, planurile speciale în fig. 14—17, 27, 29, 30—33, 35, 36, 40, 42 și fotografiile de pe planșele XI, nr. 2, XII, 2, XIII, 1, XIV, XV, XVI, XIX, 2).

In mai multe părți ale zidului cetății vedem întrebuințată pe din lăuntru și cărămidă, și anume chiar în straturile de jos, între păturі de beton cari o cuprind și de jos și de sus (1). Astfel e cazul la încheierea primei curtine de NE cu turnul patrulater de NE, precum și de ambele părți ale intrării acestui turn; tot așà în interiorul turnului mare patrulater de S (vezi pl. XVII, nr. 2), la stâlpul de susținere a etajului în turnul rotund de E (vezi planul din fig. 26 și pl. X, nr. 1), etc. Avem apoi strate de cărămidă alternând cu strate de beton în partea superioară a intrărilor, în turnul de colț dela N, în turnul din dreapta porții de NV (privind din lăuntru), în turnul mare de NV (aici și cei doi stâlpi din mijloc sunt continuați, pe soclul de beton placat, mai sus tot cu cărămidă alternând cu beton), etc. (Vezi fotogr. de pe planșele XII, nr. 1 și 2, XIII, nr. 1, XIV, nr. 1 și 2 și XV, nr. 2).

Dealungul tranșeei de cercetare a zidului cetății, prin interior, s'au găsit o sumă de obiecte mărunte. Astfel: în dreptul intrării marelui turn patrulater de Sud s'au găsit 30 de ghiulele de piatră de c. 0.15 m. diametru, apoi cioburi de vase, comune, oase și trei fragmente dintr'un pieptene de os; dealungul curtinei a doua de SE, multă cenușe, cărbuni, fragmente ceramice, o lampă întreagă și una spartă, un pisălog și o ghiuleà de piatră; pe a treia curtină de SE s'au aflat: o lampă de lut, cioburi de vase, o «applique» de bronz, o mărgeà de sticlă, cărbuni și oase; în sfârșit, pe curtinele de NE s'au găsit între altele: un fragment de relief mithriac, fibule, lămpi și mai multe vase de lut.

In afară de a treia curtină de SE, lângă turnul rotund de E, și de prima curtină de NV, toate celelalte, în număr de nouă, sunt

(1) Căci în straturile superioare ale zidului cetății cărămida a fost întrebuințată mult mai frecvent în alternare cu betonul, precum se vede din dărâmăturile de pe laturea de SE a cetății, unde avem straturi întregi prăbușite ca un singur bloc.

prevăzute în interior cu scări practicate în însăș grosimea zidului și așezate perpendicular pe frontul acestuia, urcând din două părți sus pe platforma curtinei. Treptele sunt formate din lespezi de piatră de talie, de lungimi și lățimi diferite dar de grosimi (înălțimea treptelor) asemănătoare, variind între 0.28 și 0.40 m., cu media mai uzitată de 0.30—0.35. Lățimea treptelor e în medie de c. 0.85, variind între minimul de 0.76 pe prima curtină de NE și maximul de 0.93 pe a treia curtină de NV (scara de aici e de alt-

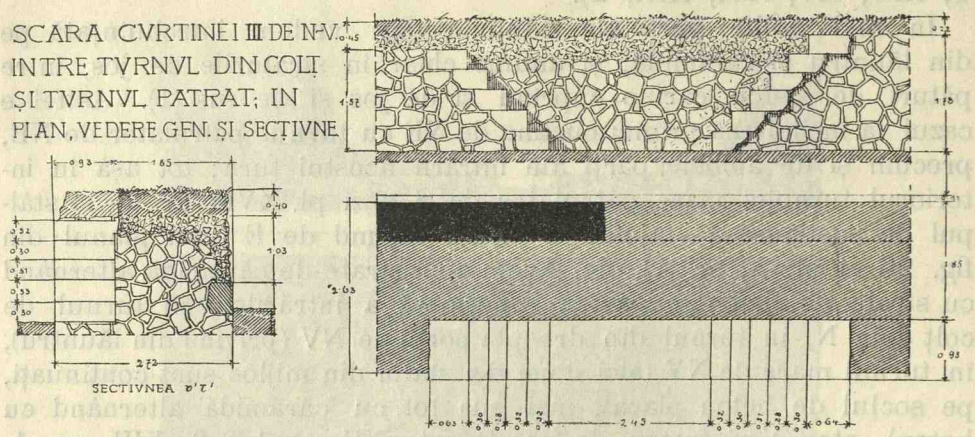

Fig. 20.

fel și cea mai frumoasă și mai bine păstrată din toate: pe cinci trepte în stânga, în total 1.57 m. înălțime, și șase trepte în dreapta, în total 1.78 m. înălțime). Adâncimea treptelor e în general egală cu înălțimea lor, variind între 0.28 și 0.34 m. Practicarea acestor trepte chiar în zidul cetății scădeà puterea de rezistență brută a zidului în punctele respective, întrucât grosimea lui erà redusă subt doi metri (până la minimul de 1.74 constatat pe curtina de S, lângă poarta mică de S). Totuș această pierdere erà cu prisos compensată prin utilizarea ușoară și repede a curtinelor ca front înalt de apărare împotriva dușmanilor. (Vezi în planul general poziția scărilor față de turnuri și de intrări, iar în fig. 20 și 23 vederile din față, în secțiune și în plan orizontal, a celor mai caracteristice dintre scările cetății și în fig. 21, 22, 24 și 25 câtevà secțiuni prin scările diferitelor curtine). Starea de conservare a scărilor e în deobște destul de bună, dacă avem în vedere condițiile rele în cari

ni s'a păstrat cetatea (v. fot. de pe planșele V, nr. 2, VI, VII și VIII). Două din ele însă sunt aproape total distruse, pe curtina I-a și a II-a de SE (cf. pl. IX, nr. 1 și vezi mai sus secțiunile prin aceste scări în fig. 5 și 8.) Un amănunt interesant, care merită a fi

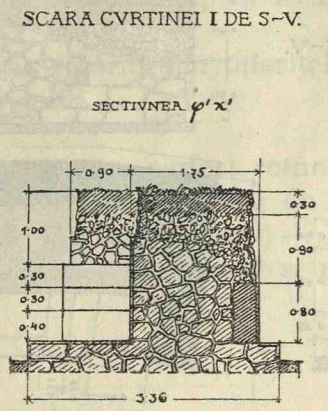

Fig. 21. Secțiune prin scara curtinei I de SV.

cercetat aici, e că deschiderea de jos a acestor scări duple, între cele dintâi trepte de pe însuș pavimentul primitiv, variază foarte mult dela o scară la alta. Astfel pe când la scara de pe prima curtină de SV, între turnul rotund de V și primul turn al porții

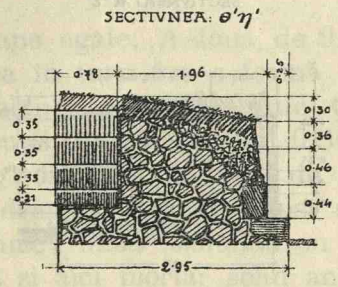

Fig. 22. Secțiune prin scara curtinei I de NE.

de SV, deschiderea e de abiă de 1 m., la scara de pe curtina întâia de NE ea e de 2.63 m. Tot astfel avem 1.03 m. la scara de pe curtina de S și 1.18 m. la cea de pe curtina a doua de SV, față de 2.45 m. la scara de pe curtina a treia de NV, 1.87 pe a doua

curtină de NE, 1.77 pe a doua curtină de NV, 1.67 pe prima curtină de SE și 1.44 m. pe a doua curtină de SE. E de ajuns o privire asupra mărimii diferitelor curtine pentru a observà că lărgi-

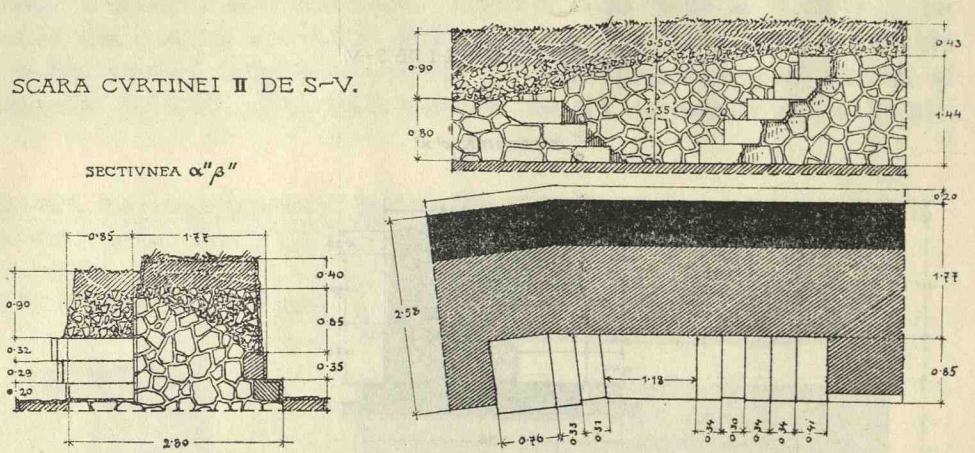

Fig. 23.

mea unei scări e în raport direct proporțional cu lungimea curtinei respective, afară doar de a doua curtină de NV, care deși foarte scurtă (de 21 m.) are totuș o scară largă. Nu cred că se poate da

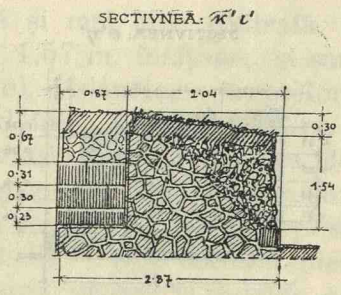

Fig. 24. Secțiune prin scara curtinei a II-a de NE.

o altă explicație acestui fapt decât că pe curtinele lungi având nevoie să se urce repede deodată mai mulți soldați, scara a fost făcută largă jos pentru a le da loc de desfășurare. Altfel, o atare tehnică n'ar puteà fi socotită decât sau ca o negligență, sau ca o culpabilă

și zadarnică desfășurare a unei utilități arhitectonice pe mai mult spațiu decât e strict necesar funcțiunii ei: căci curtinele lungi constitue chiar prin întinderea lor, fiind expuse atacului mai violent între două turnuri depărtate, un element de slăbiciune pentru o cetate; cu atât mai mult va scădeà însă puterea de rezistență a cetății când acest zid lung, neapărat, va fi încă și supțiat pe un spațiu prea mare.

Trec acum la descrierea interiorului diferitelor turnuri ale cetății, începând cu cel rotund de E.

Turnul de colț de E, aproape perfect rotund în interior, afară de frontul rectiliniu din dreptul intrării, lung de 1.68 (stânga intrării: privit din lăuntru) + 2.33 (lărgimea intrării) + 1.10 (dreapta intrării) =5.11 m., are cele două axe (pe intrare și perpendiculara ei) de

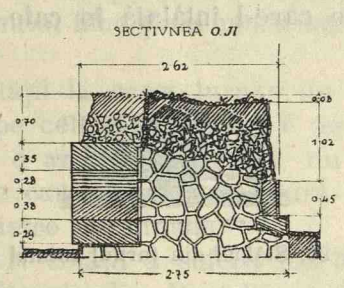

Fig. 25. Secțiunea o′π′ prin scara curtinei a doua de NV.

9.88, r. 9.84 m., aproape egale. A doua, de 9.84, e chiar diametrul circumferenței. Intrarea în turn are o formă neregulată din cauza grosimii deosebite a zidurilor la încheierile turnului cu curtinele. In afară de ușorii înguști dinspre cetate (0.30×0.30 m.) avem pe dreapta (din interior) o adâncime a intrării de 2.30 m. față de 2.45 pe stânga. Intrarea în dreptul ușorilor a fost strâmtată într'o epocă târzie, dar încă de tehnică bună (simultan cu poarta mare de SV, căci avem întrebuințat și aici mortar solid antic) fiind redusă dela 1.45 (r. 1.50 mai în lăuntru) la numai 1.15 m. Pragul a fost placat cu pietre mari din cari una de 0.60×0.60 se mai află *in situ.*

In partea turnului opusă intrării, așezat nesimetric, la dreapta de axa acesteia, se desface în zid un canal cu deschidere pătrată de c. 0.30×0.30. Partea de sus a canalului e formată din lespezi mari, cari susțin greutatea zidului (v. fotogr. de pe planșa IX, nr. 2).

In mijlocul turnului se află—păstrat încă pe o înălțime de c. 1 m.—un stâlp patrulater de 2.37 pe 2.40, orientat nesimetric pe axa intrării, dar simetric pe axa canalului și construit în beton alternând cu straturi de cărămidă (v. fotogr. de pe planșa X, nr. 1). El a servit pentru susținerea etajelor superioare ale turnului. Interesant e acum faptul că acest stâlp e străbătut în direcția canalului de un tunel boltit, înalt de 0.70 și larg de 0.55, lucrat în cărămidă mare și pavat de asemenea tot cu cărămidă (vezi desemnul din fig. 26). Direcția acestui tunel, identică cu cea a canalului, ar indică o folosire a lui în scopul trecerii canalului din cetate prin el spre vale, pe subt zid. Totuș nu găsim în zidul turnului pe axa tunelului nici o continuare a canalului. De aceea cred că explicația tunelului și a canalului trebue căutată în altă direcție. E de înțeles că în timpurile de liniște nu se folosiau porți la turnuri. Apa care venià din cetate pe toată laturea de NE trebuià să se scurgă pe primul loc mai jos pe care-l întâlnià în cale. Acesta erà chiar tur-

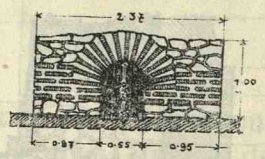

Fig. 26. Stâlpul din turnul rotund de E.

nul de E. Șivoiul intrà deci în turn, al cărui nivel erà ca de obiceiu mai jos ca cel al terenului din cetate. Aici curentul se îndreptà condus de pereții intrării chiar în direcția stâlpului din mijlocul turnului. Pentru a nu-l primejdui, trebuiau deci cei ce l-au clădit să țină seamă de stările de fapt expuse aici și să-i facă chiar prin mijloc un tunel, iar în dreptul tunelului să facă în zidul turnului un canal. Dela intrare până la stâlpul din mijloc va fi fost probabil practicat în paviment un șănțuleț pavat cu pietre.

Frontul interior al turnului de E e păstrat peste tot până la aceeaș înălțime de c. 1.25 m.; mai sus urmau straturile alternate de beton și cărămidă, cari s'au prăbușit și pierdut în cursul vremii. Grosimea zidului e de 2.50—2.55 la încheierea cu curtinele și de 2.80 pe frontul rotund. Soclul interior e lat de c. 0.25 m.

In afară de cioburi de vase comune antice nu s'a găsit în acest turn nimic deosebit.

Turnul patrulater de NE, păstrat pe din lăuntru până la o înălțime

omogenă, de c. 1.15 m. are o lățime de 5.30 pe o lungime de 4.43. Intrarea în turn, fără ușori speciali, are o lățime de 1.30 m. pe o lungime de 2.65 (grosimea zidului dinspre cetate). Un zid lat de 0.50 m., construit în epoca cea mai târzie a cetății (subt barbari) ocupă intrarea dinspre cetate, astupând-o. Soclul interior al zidului e foarte neregulat (vezi planul general) având o lățime care variază între 0.05 și 0.50 m. Pragul porții e ridicat cu o treaptă mai sus față de soclu. (Vezi fot. de pe planșa X, nr. 2).

Interesant e în acest turn un zid de beton bun, gros de 0.65 m. și păstrat numai ca fundamente, care străbate turnul în direcție oblică pe laturea nordică (vezi planul general și fotografia de pe planșa XI, nr. 1). Nu pot găsi pentru acest zid altă explicare decât aceea că ar constitui substrucția scării de lemn care conduceà în etajele superioare ale turnului. Căci de o împărțire a turnului prin acel zid în două încăperi nu poate fi vorba, distanța dintre zidul mic și zidul mare al turnului fiind prea neînsemnată: 0.25 pe dreapta și 0.82 pe stânga.

Grosimea zidului cetății la acest turn e de 2.60 pe laturile de NV și SE și de 2.65 pe cele de NE și SV (spre cetate).

Obiecte vrednice de o atenție deosebită nu s'au găsit în acest turn: doară o lampă, pe care se vede o figură bărbătească în luptă cu un leu, și câtevà pietre de praștie.

Turnul de colț dela N cetății a suferit foarte mult din cauza exploatărilor moderne. Sătenii din Pantelimon își aduc foarte bine aminte când a fost distrus stâlpul din mijlocul turnului și blocurile mari ecuarisate cari îl placau au fost scoase spre a fi întrebuințate la clădirea bisericii din sat (pe la 1890). Zidul turnului e păstrat la intrare pe o înălțime de c. 1.30—1.45 m., iar în interior, de jur împrejur pe aceeaș înălțime de c. 1.10 m. Cât privește stâlpul din mijloc, care a fost, judecând după ce ni s'a mai păstrat din el (un singur rând de placaj înalt de c. 0.30 m., deasupra temeliei puternice de beton), foarte frumos lucrat în beton placat (v. fot. de pe planșa XI, nr. 2), el e mai mic decât cel dela turnul rotund de E (precum și turnul de N e mai mic) și a fost construit cu totul diferit de acela (vezi mai sus), dar la fel cu stâlpii din turnul cel mare de NV (vezi mai jos).

Diametrul părții rotunde a turnului e de 9.44 m. Axa cea mai lungă a lui e de 10.04 m. Intrarea e cu totul nesimetrică față de interiorul turnului, fiind mult deviată spre încheierea acestuia cu curtina de NV. Chiar frontul zidului e mai înaintat pe partea de NV decât pe cea de

SE, ceeace dă pentru grosimea zidurilor pe intrare 2.79 pe dreapta (cum intri în turn) și numai 2.67 pe stânga. Lățimea intrării (v. fotografia de pe planșa XI, nr. 2 și XII, nr. 1) e de 1.58 spre cetate și numai de 1.50 spre turn. Linia dreaptă dintre capetele potcoavei frontului interior al turnului e tăiată de intrare pe jumătatea ei de NV, astfel că punctul ei central în loc să cadă pe mijlocul intrării, cade dincolo de aceasta (vezi planul general): avem la NV intrării (late de 1.50) numai 0.47, pe când la SE avem 2.17. Stâlpul din mijlocul turnului, de formă patrulateră (1.75 pe 1.80) e iarăș tot nesimetric așezat și față de axele și față de intrarea turnului. Se vede bine că nu proporțiile și simetria au fost grija principală a constructorului cetății. Zidul turnului are la unirea cu curtinele grosimea de 2.50, iar pe partea rotundă de 2.60 m. Soclul interior e lat de 0.30 m.

Pentru tehnica cetății e interesantă partea din turn (pe dreapta intrării și apoi în lăuntru până la punctul de începere a curburii), unde avem întrebuințată cărămida ca «lanț» de susținere a betonului: păturile de cărămidă mare pătrată (tipul 37×37×0.055) se vârstează cu păturile de mortar compact, groase de c. 0.06 m., formând un fel de beton de un gen special, mai consistent încă decât celălalt în ce privește perfecta adeziune între elementele lui componente (v. fot. de pe pl. XII, nr. 1).

In acest turn au fost găsite două pietre rotunde și late dela două râșnite deosebite: una cu diametrul de c. 0.60 m., alta cu diametrul de c. 0.70 m.

Primul turn al porții de NV, cel de N, e foarte caracteristic atât prin planul său, cât și prin înfățișarea specială a stratului de dărâmături examinat în secțiune longitudinală pe turn. Ca toate turnurile de poartă dela Ulmetum și acesta are o formă semirotund-oblongă, obținută prin continuarea unui patrulater trapezoidal pe baza mai scurtă cu un segment de cerc (v. planul din fig. 27), dar de altă parte, ca nici unul din aceste turnuri și în general din toate turnurile cetății, acesta are intrarea—iarăș, excepțional de largă—lipită de peretele din dreapta (vezi planul citat: poarta de NV). Turnul are în interior o adâncime (lungime) de 5 m. pe un diametru de 4.40 m. și o lățime la baza trapezului de 4.85 m. Soclul zidului e mai peste tot lat de c. 0.20 m. ajungând numai pe curbura de N la 0.30 m. Intrarea turnului e largă de 2.10: în dreapta însuș peretele turnului e prelucrat (spre cetate) ca ușor (v. fot. de pe pl. XII, nr. 2 și XIII, nr. 1), printr'o proeminență de piatră de talie,

POARTA DE N-V.

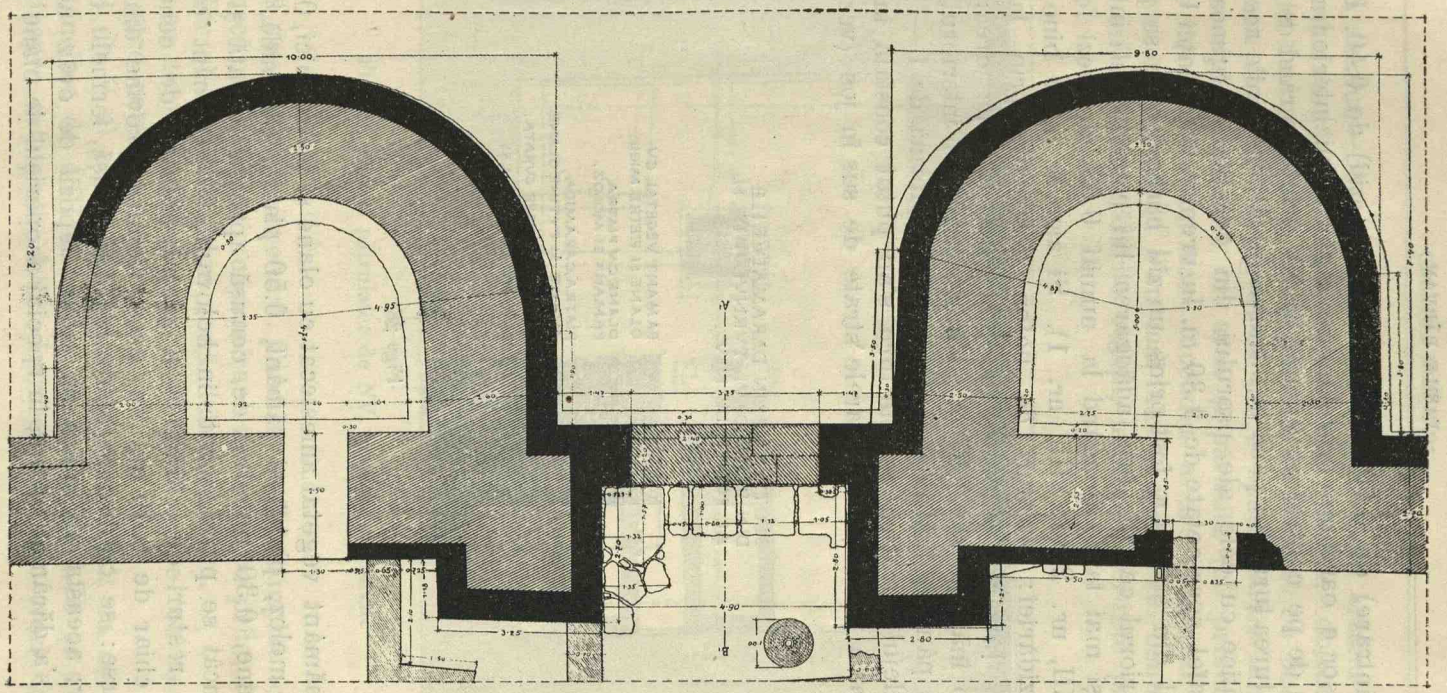

Fig. 27.

lată (pe intrare) de 0.70 și adâncă (înspre zid) de 0.40. In stânga celălalt ușor e oarecum o prelungire a placajului interior al cetății, continuat de pe contrafortul porții de NV printr'un rând de pietre de talie pe laturea turnului până la intrarea lui. Dimensiunile acestui ușor sunt identice cu cele ale ușorului din dreapta. Lărgimea intrării devine astfel spre cetate de 1.30 m. In vremea decadenței Ulmetului de ușorul din stânga a fost prins un zid barbar, care se prelungià spre interiorul cetății: prin adăogarea lui (vezi planul) intrarea se strâmtà și mai tare ajungând la numai 0.83 m. (vezi fotogr. de pe pl. XII, nr. 2 și XIII, nr. 1). Și aici se poate bine observà tehnica zidăriei: straturi de beton despărțite prin lanțuri de cărămidă. Intrarea e destul de bine păstrată: pe dreapta chiar până la o înălțime de 1.87 m.; stânga intrării și interiorul turnului e păstrat până la înălțimea aproximativ uniformă de 1—1.20 m.

Cu prilejul curățirii acestui turn s'au putut constată în secțiune longitudinală pe turn următoarele strate de sus în jos (vezi fig. 28):

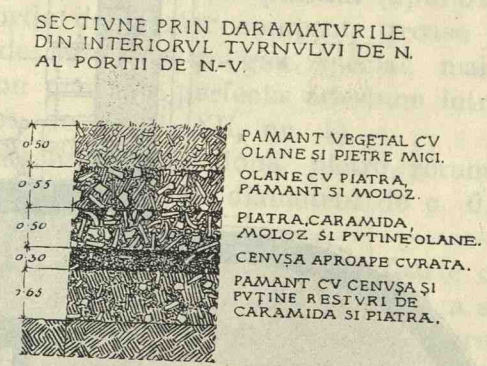

Fig. 28.

0.50 m. pământ vegetal amestecat cu olane și pietre mici, 0.55 olane multe cu moloz, piatră și pământ, 0.50 piatră, cărămidă, moloz și puține olane, 0.30 un strat de cenușă aproape curată și atât de presată încât se puteà scoate în bolovani, 0.65 pământ cu cenușă și puține resturi de cărămidă și piatră. Stratul de cenușă e pe alocurea chiar de 0.45 m. de gros. Cenușa provine din cereale complet arse: se cunosc în bolovanii de cenușă, formele cămășilor grăunțelor; aceasta ar indicà un mare depozit de ovăz ars, peste care apoi s'a dărâmat turnul, în special acoperișul de olane și partea

de sus a zidului, — bârnele cari susțineau olanele arzând și ele. In acest strat s'au găsit și câtevà fragmente dintr'un *dolium*, iar în stratul de deasupra lui o mică ghiuleà de aruncat cu *ballista*. Din succesiunea stratelor înțelegem că într'o epocă târzie după ce cetatea fusese de mai multe ori arsă și părăsită (cf. primul strat de jos, gros de 0.65 m.) un mare incendiu a ars depozitul din acest turn: locuitorii cetății nu s'au mai întors, căci peste cenușa curată urmează imediat dărămăturile cetății, nemai întrerupte prin nici o

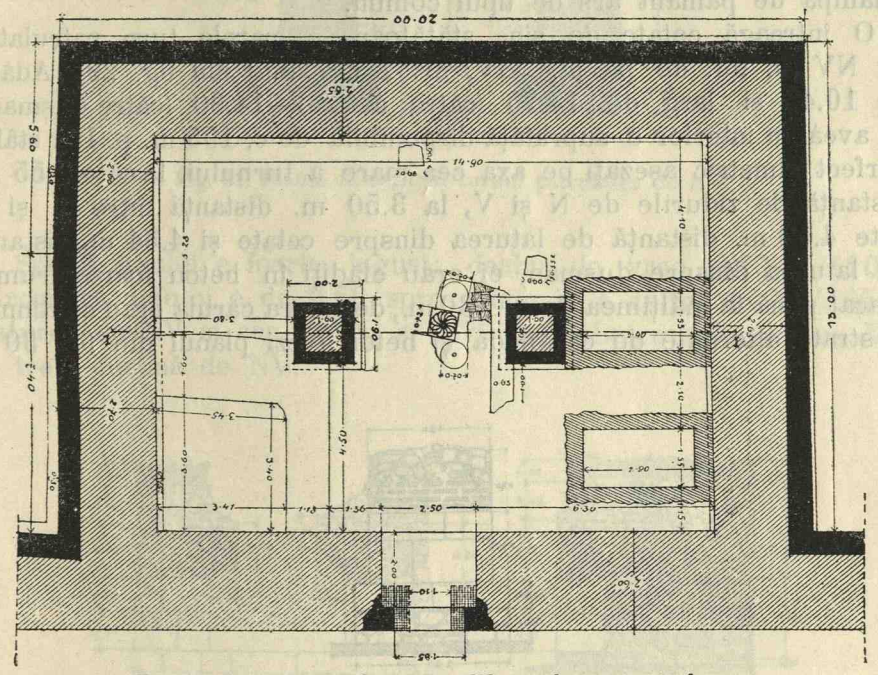

Fig. 29. Turnul patrulater de NV, în plan orizontal.

altă urmă de așezare omenească. Când se va fi întâmplat acest lucru, voiu încercà să arăt într'o comunicare viitoare, cu prilejul studiului inscripțiilor și monumentelor nouă dela Ulmetum.

Grosimea zidului acestui turn e de 2.50 m. pe tot încunjurul și de 2.55 spre cetate.

Turnul de V al porții de NV e cevà mai turtit ca cel de N: el are o adâncime de 4.71 m. pe un diametru de 4.70 și o lățime pe partea dinspre cetate de 4.80. Intrarea în turn (vezi fot. de pe

planșa XIII, nr. 2), largă de 1.30 spre cetate și de 1.26 spre interior, e pavată cu cărămizi. Soclul zidului e pe din lăuntrul turnului foarte lat pe partea rotundă, de 0.40—0.50, și cevă mai îngust, de 0.30, pe laturea dinspre cetate. Starea de conservare a turnului e aceasta: la intrarea dinspre cetate, ambii ușori mai sunt păstrați până la înălțimea de 0.92 m.; în interior turnul e păstrat omogen pe o înălțime cevă mai mare, de c. 1.30 m. de jur împrejur. Grosimea zidului e de 2.50 pe curbură și spre cetate și de 2.60 pe capetele semicircumferenței.—Nu s'a găsit în acest turn la curățirea lui decât o lampă de pământ ars de tipul comun.

O întreagă cetate de sine stătătoare e marele turn patrulater de NV (v. fot. de pe pl. XIV, nr. 1 și planul din fig. 29). Adânc de 10.46 și larg de 14.75 (către cetate)—14.90 (către dușman), el aveà în interior o suprafață disponibilă de c. 155 m. p. Doi stâlpi perfect simetric așezați pe axa cea mare a turnului, la câte 3.55 m. distanță de zidurile de N și V, la 3.50 m. distanță între ei și la câte 4.50 m. distanță de laturea dinspre cetate și 4.34 m. distanță de laturea dinspre dușman, ei erau clădiți în beton foarte frumos placat până la înălțimea de c. 1.30 m., deasupra căruia erau continuați în strate alternate de cărămidă și beton (vezi planul din fig. 30 și

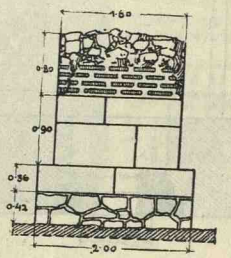

Fig. 30. Stâlpul din dreapta din turnul patrulater de NV.

fotografiile de pe planșele XIV, nr. 1 și 2 și XV, nr. 1). Stâlpii erau largi la bază (soclul) de 2 pe 1.90 m., iar la trunchiu de 1.60 pe 1.62.

Intrarea în turn, placată pe jos cu lespezi mari, iar spre cetate având ușori de pietre de talie (vezi fot. de pe planșa XV, nr. 2), erà la început largă spre turn de 2.48 m. și spre cetate de 1.86 m. Pe urmă, tot de stăpânitorii târzii romano-byzantini, poarta spre cetate a fost strâmtată cu cărămidă pe încă 0.38 m. de fiecare parte, reducându-se la 1.10 m. (cf. planul, vederile și secțiunile din fig. 31—33

și fotogr. de pe pl. XV, nr. 2). Intrarea e păstrată încă pe o înălțime de 1.10—1.15 înspre turn (partea numai de piatră) și pe 2.02—2.32 înspre cetate (cu tot cu partea de cărămidă păstrată peste cea de piatră).

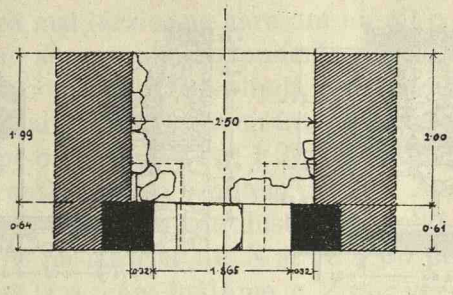

Fig. 31. Planul intrării în turnul patrulater de NV.

Soclul zidului e foarte îngust: deabiă de vreo 0.10 — 0.20 m. Grosimea zidului e de 2.60 spre cetate și la colțul de V, 2.65 pe laturea de NV și cea de N, și 2.70 la încheierea laturei de V cu a treia curtină de NV.

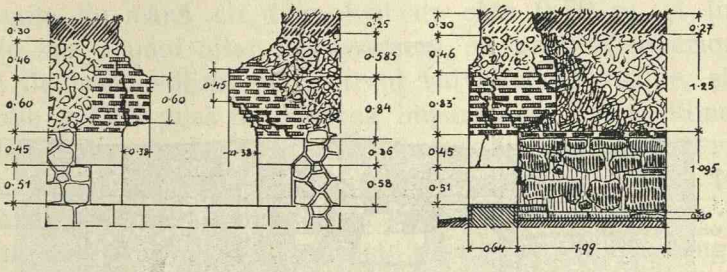

Fig. 32. Vedere din față (spre cetate) și de lature (pe stânga) a intrării în turnul patrulater de NV.

Lângă stâlpul din dreapta între un zid barbar lipit de el, și râșnițele și altarul căzute pe dărâmături am constatat jos, la nivelul soclului stâlpului, paviment de cărămizi, rest din pardoseala primitivă a acestui turn. (Cf. aici și secțiunea din fig. 34).

Zidul de încunjur e păstrat aici iarăș destul de uniform până la aceeaș înălțime de jur împrejur, de c. 1 m. deasupra soclului.

Aceasta e partea arhitectonică primitivă. Interiorul acestui turn e însă un adevărat muzeu istoric. Tot în vremea stăpânirii byzantine aici, dar destul de târziu, judecând după felul de lucru, s'au zidit în piatră cu mortar de partea de NE a turnului, lipite de la-

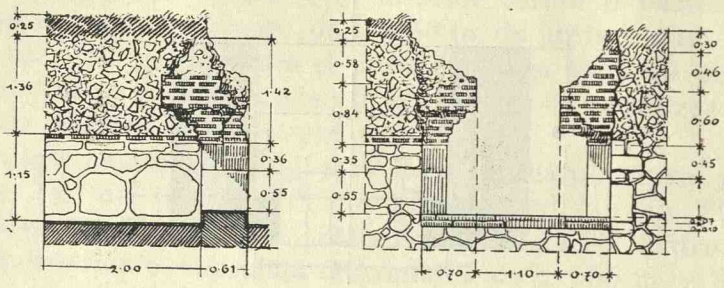

Fig. 33. Vedere din față (spre turn) și de laturе (pe dreapta) a intrării în turnul patrulater de NV.

turea respectivă, și, una, și de stâlpul din dreapta al turnului, două cămăruțe scunde de câte 2.90 pe 1.55 m. capacitate, și anume în felul acesta: pe din lăuntru zidul e bine potrivit și netezit, pe când pe din afară e lăsat în forma brută a pietrelor neregulate. Aceste

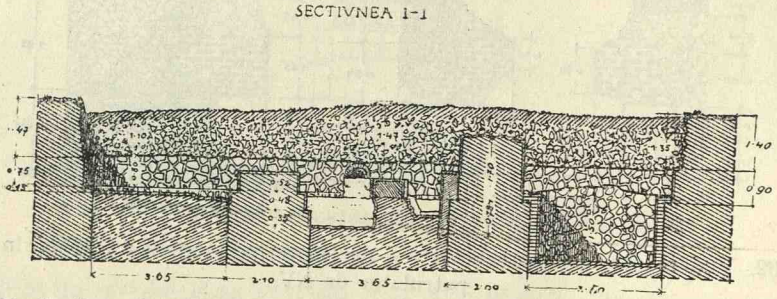

Fig. 34. Secțiune longitudinală prin turnul patrulater de NV. Cf. mai sus, fig. 29, linia I—I.

cămăruțe, cari se mai păstrează pe o înălțime de c. 1.50 m. (pe din lăuntru), n'au putut, cred, servi decât la păstrarea vreunui fel de aprovizionament pentru cazul de asediu al cetății. Ele erau propriu zis un fel de lăzi mari de piatră, în cari se umblă pe deasupra: uși

nu aveau și probabil nici n'au avut vreun fel de acoperemânt special; interesant e că una din ele, care e clădită foarte aproape de zidul turnului dinspre cetate nu a fost totuș lipită de acest zid, ci i s'a lăsat un spațiu foarte îngust, numai cât poate trece un om între ea și zidul cetății, probabil tocmai pentru a se puteà folosì depozitul și pe această parte.

Dintr'o epocă încă mai târzie, pe care am numit-o consecvent «barbară» (zic anticipând asupra altor expuneri: sfârșitul sec. VI), avem în acest turn alte două construcții: una lipită de stâlpul drept al turnului și din care nu ni s'a mai păstrat decât un fragment de zid, lung de c. 3 m. și gros de c. 0.63, pe o înălțime de c. 1.20, făcut din pietre și pământ și al cărui înțeles și continuitate n'o putem urmări. Apoi, închizând complet colțul de S al turnului, un zid destul de solid, tot de pietre cu pământ, gros de 1.18 pe laturea de N și de 1.60 pe cea de NV, păstrat pe alocurea până la o mare înălțime (c. 2 m.: vezi fot. de pe pl. XV, nr. 1) și formând o cameră de $3.41 \times 3.40 \times 3.45 \times 3.60$, iarăș fără nici o ușă și servind probabil ca și cămărușele dintr'o epocă mai veche, descrise mai sus, tot ca un hambar. Interesant e că la clădirea lui au fost folosite chiar blocuri enorme cum e cel ce se vede în fotografia citată, ceeace ne arată de o parte că cetatea erà grav ruinată când a fost făcut zidul, de altă parte însă că ea erà totuș mereu locuită de oamenii, cari știau să o folosească în chip civilizat.

Intre cei doi stâlpi ai turnului s'au găsit căzute pe dărâmături două râșnițe de mână cu diametrul de câte 0.70 m. și între ele partea de sus a unui altar de marmoră cu profilul superior lucrat în formă de basin stilizat pe motivul valvelor de stridie, și având o inscripție greacă pusă în onoarea împărătesei Tranquillina, soția lui Gordian III (asupra lui revin în amănunte în comunicarea viitoare).

Lângă stâlpul din dreapta s'a găsit o a treia râșniță, iar cevà mai departe o a patra, ambele cu acelaș diametru de c. 0.70 m. Piatra din care sunt fabricate aceste râșnițe e sau un conglomerat calcaros sau unul silicios, cari nu se găsesc prin apropierea Ulmetului. Ele au trebuit deci să fie importate la Ulmetum, probabil din orașele grecești dela Mare. Altarul Tranquillinei găsit pe acelaș nivel de dărămături cu râșnițele, ne arată că și ele pot să fie aduse la Ulmetum chiar din sec. III și apoi au tot fost mereu folosite până în sec. al VII-lea; altarul ce-i dreptul, ca vas de lux, prin partea sa superioară, iar nu ca simplă piatră de construcție, cum au fost utilizate celelalte monumente dela vechea așezare Ulmetum din sec. II—V, la reclădirea cetății în sec. VI.

Tot aici s'au găsit resturile unui altar de marmoră asemănător cu cel al Tranquillinei, dar fără inscripție și necomplet prelucrat, crăpat însă în o mulțime de bucăți. Cum și altarul Tranquillinei pare a nu fi fost folosit mult în aer liber, n'ar fi cu neputință ca celălalt să fi fost destinat lui Gordian și să fi rămas neisprăvit, fie din pricina morții neașteptate a Impăratului, fie poate și din cauza vreunei năvăliri a Goților ori a Carpilor. De altfel voiu reveni asupra acestui punct cu alt prilej.

In ce privește celelalte resturi găsite în turn, le notez numai sumar aici, întrucât voiu insistà asupra lor în capitolul despre «descoperirile mărunte» dela Ulmetum. In cămăruța de lângă laturea cea lungă s'au găsit: o bucată mare de fier ascuțit (poate dela o lance), diferite cuie de fier, o bucată mare de stejar puțin carbonizat, dintr'o bârnă (groasă de 0.15 m. în diametru), necioplită, un gât de oală, un pieptene, câtevà oase, un corn de cerb cu două ramuri, etc. In turn, peste tot, s'au găsit multe olane, cioburi de vase, cărămizi, cărbuni, o sumă de frânturi de râșnițe, două râșnițe mici întregi (diam. de 0.30 m.), fragmente de pahare de sticlă, cuie de fier, etc.

Turnul rotund de V e cel mai mic din cele trei de acest fel dela Ulmetum. In interior el e aproape complet circular, cu o rază de 3.50 m. Grosimea zidului e peste tot de 2.50 m. Soclul în interior e lat de 0.50. Intrarea în turn e deabia de 1.20 m. spre cetate, pe când spre turn e de 1.54 m. Adâncimea intrării e de 3.60 m. pe dreapta și de 3.80 pe stânga. Turnul e păstrat în interior până la acelaș nivel, de jur împrejur, de 1.05 m., iar la intrare cevà mai puțin, până la o înălțime de 1 m.

In turn nu s'a găsit nimic deosebit.

Turnul de V al porții de SV (vezi fot. de pe planșa XVI, nr. 1 și desemnul din figura 35) e foarte turtit: mai lat (la bază: 5.37 m.) decât adânc (4.91 m.). Soclul interior al zidului e pe frontul de apărare mult mai lat ca de obiceiu: între 0.45 (la Sud) și 0.60 (la NV); spre cetate e lat de 0.25. Zidul e gros de 2.55 spre poartă și merge treptat îngroșându-se până la 2.66 m. la încheierea cu curtina. Către cetate e gros numai de 2.50 m. Turnul e destul de bine păstrat până la o înălțime uniformă de c. 1.50, iar la intrare chiar pe 1.60 m. Numai pe partea de S a intrării e stricat mai mult. Intrarea e largă de 1.30 m.; ușori speciali nu are.

In acest turn s'au găsit foarte multe bucăți de fier (un întreg depozit de cuțite), un vârf de săgeată, cioburi de vase, fusaiole, partea de sus a unei amfore, o «applique» de os, două lămpi mici,

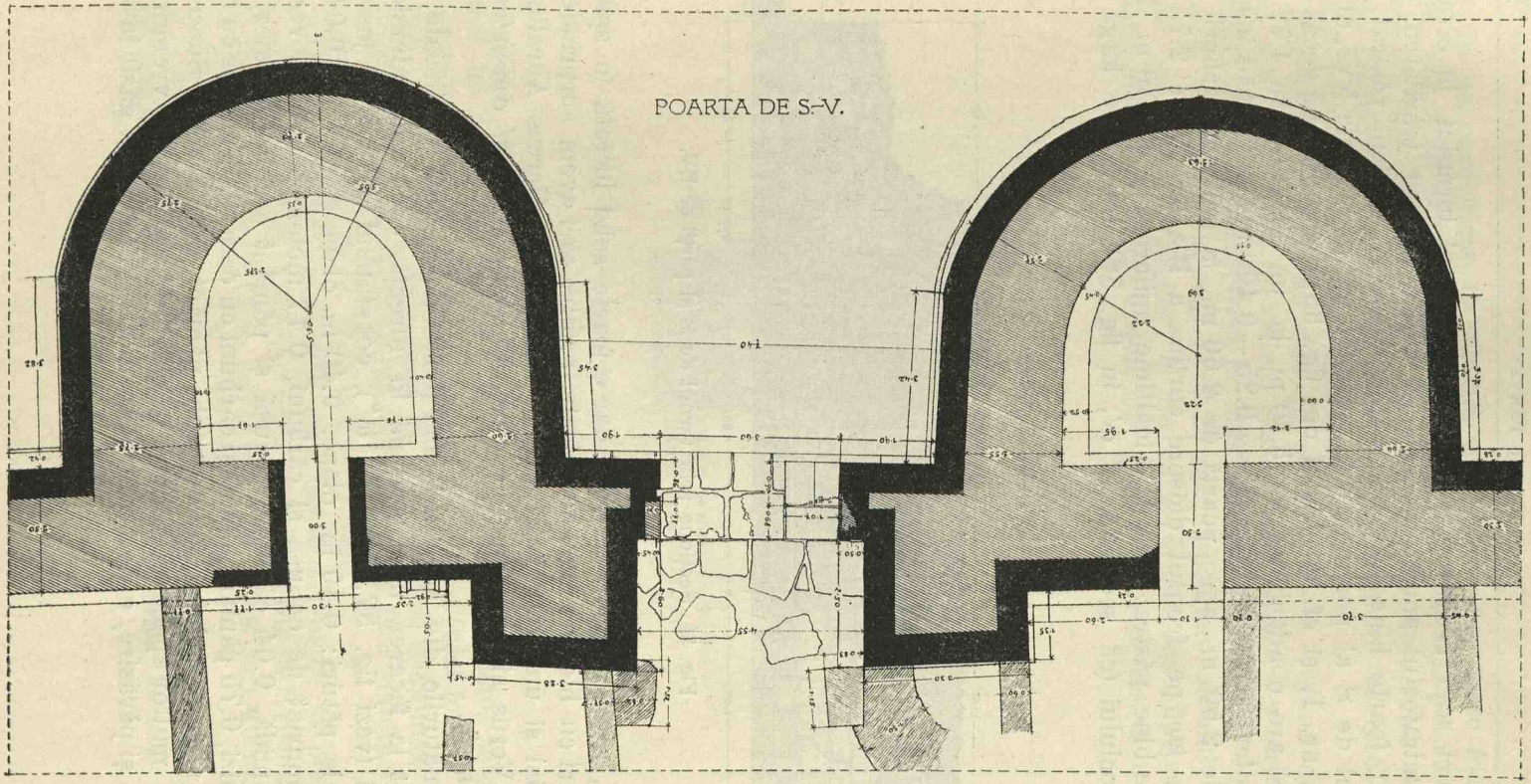

Fig. 35.

dintre cari *una creștină*, etc., iar în dreptul turnului, în cetate, lângă contrafortul porții, un tipar de lampă (pentru jumătatea superioară), foarte bine lucrat în pământ ars, și excelent păstrat.

Turnul de S al porții de SV (vezi fot. de pe planșele XVI, nr. 2 și XVII, nr. 1, și cf. desemnul din fig. 35) e mai prelung decât cel de V: el are o adâncime de 5.30 m. la un diametru de 4.72 m. Soclul interior al zidului e lat de 0.25—0.40 m. Zidul e gros înspre cetate de 2.50 m., spre poartă de 2.60 m., la mijlocul curburii de 2.70 m., iar pe frontul dinspre curtina a II-a de SV de 2.75 m. Turnul e bine păstrat până la o înălțime uniformă de c. 1.30 m. deasupra soclului (cf. secțiunea ψ' ω', în fig. 36). Intrarea e largă de

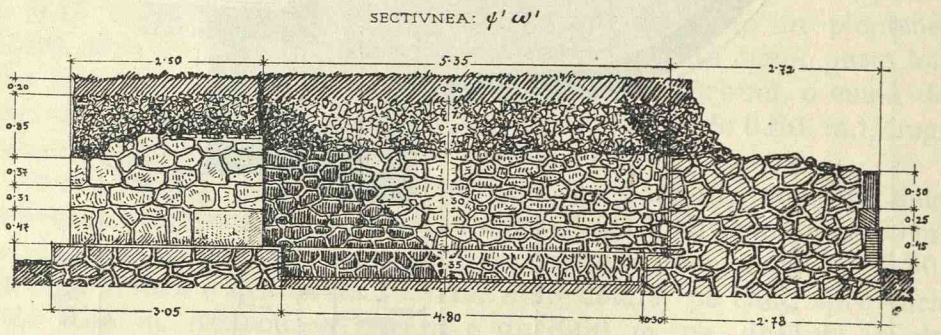

Fig. 36. Secțiune prin turnul de S al porții de SV.

1.30 m., ușori speciali nu are, dar e foarte solid lucrată în special la colțuri cu blocuri mari ecuarisate, printre cari avem surprinderea de a găsi și un altar votiv pus pe vremea lui Marcus Aurelius și Lucius Verus și pomenind pe *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto.*

Dărâmăturile din acest zid fiind destul de omogen stratificate, am procedat la facerea unei secțiuni în direcția axei longitudinale a turnului (vezi fig. 37, secț. ψ'' ω''), constatând de sus în jos următoarele pături: 0.40 m. olane, 0.40 m. olane și cărbuni, 0.04 m. strat compact de cenușă și cărbuni, 0.17 moloz, pământ și resturi de cărămidă, 0.04 cărbuni, cenușă și pământ ars, 0.20 moloz, var și cărămizi, 0.75 pământ, pietre și cărbuni cu oase, 0.07 mortar cu nisip mult la nivelul soclului, iar dedesubt pământ galben bătut. Succesiunea mai multor epoce de cultură, despărțite între ele prin vremuri de pustiire și părăsire, e deci evidentă și aici.—In turn s'au găsit în stra-

tul de jos o mulțime de monete mici de bronz, toate foarte stricate, dar fiind după cele peste douăzeci ce se mai pot ceti, evident toate din sec. IV și V (1), — apoi o monetă byzantină de bronz, dela Mauricius Tiberius (2), cuie de fier, funduri ascuțite de oale, două fragmente de gresie de ascuțit, etc.

Marele turn pătrat de Sud (îi putem zice și primul de SE, ca mai sus, dacă avem în vedere succesiunea tuturor turnurilor de pe această latură a cetății) are în interior o suprafață de 8.10×8.13 m. Soclul zidului e îngust, c. 0.25 m. Grosimea zidului e de c. 2.50 pe laturile externe, și de c. 2.75 pe cea dinspre cetate. Starea de conservare, destul de tristă: laturea de S e distrusă

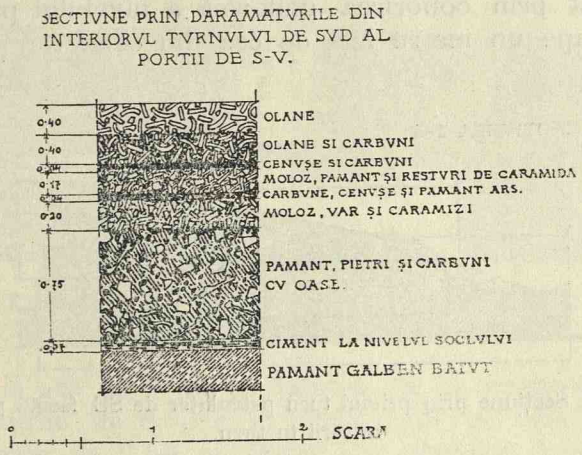

Fig. 37. Secțiunea ψ "ω".

până la soclu. Pe cea de V, avem înspre cetate, zidul păstrat până la o înălțime de 2 m. deasupra soclului (vezi fot. de pe planșa XVII, nr. 2), înspre vale până la 1.05 m. (cf. secțiunea II—II din fig. 38). Pe laturea de E, zidul e păstrat până la o înălțime de c. 1.60 m. spre cetate și de c. 0.50 m. spre vale.

Intrarea în turn, prevăzută spre cetate cu ușori în pietre de talie, e largă aici de 1.60 m. (și e păstrată până la 1.70 m. înălțime), iar înspre turn de 2.13 m. (și e păstrată până la 1.40 m. înălțime),

(1) Avem în cele descifrate seria dela Iulian la Theodosius II (v. «descop. măr.»).
(2) Dela care de altfel mai avem și alte monete la Ulmetum (de aur).

In ultimele timpuri ale cetății, când prin atâtea părăsiri și distrugeri, zidurile se stricaseră și nivelul se înălțase, intrarea a fost înălțată cu aproape 0.80 m. peste pragul primitiv (vezi secț. II—II din fig. 38 și fot. de pe pl. XVIII, nr. 1). Pentru tehnica zidului cetății e interesant lanțul de cărămidă, care se vede în pl. XVII, 2, pe stânga. Deasupra lui urmă un strat de beton foarte gros, care s'a dărâmat, pe restul turnului rămânând numai la încheierea cu curtina. Nivelul lanțului de cărămidă a determinat pentru păstrarea mai târzie a zidului și nivelul așă de uniform, de conservare, la prima vedere surprinzător.

Dela intrare, coborau în turn mai multe scări pe o înălțime de aproape un metru: panta pe care se clădise acest turn fiind foarte prăvălită, nivelul orizontal necesar interiorului turnului, a trebuit să fie câștigat prin coborîrea uniformă a nivelului pardoselii din turn cu aproape un metru față de cea din cetate.

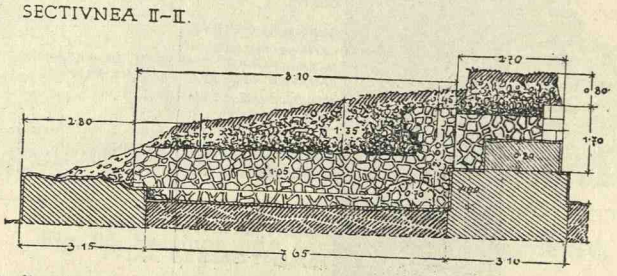

Fig. 38. Secțiune prin primul turn patrulater de SE, făcută pe axa intrării în turn.

In acest turn s'au găsit lângă laturea de S, grinzi arse la 1.20 m. sub nivelul actual al solului. Ele sunt fără îndoeală fragmente din podeala etajului turnului. In mijloc s'au găsit două blocuri mari de piatră și altele mai mici, chiar pe nivelul antic, căzute unele peste altele în neregulă, fără urme de ciment și fără vreo substrucție de beton: probabil ele au alcătuit un fel de stâlp provizoriu de susținere a etajului turnului; alt rost nu înțeleg să fi avut. Tot aici s'a găsit un fragment de inscripție, pe calcar, cu literele IP, frumos săpate, din epoca bună romană. Pe ultima treaptă, de jos, a intrării, câtevă vârfuri de fier (dela lănci), o ghiuleă de 0.12 m. diametru, de aruncat cu ballista, oase și un gât de amforă.

Stratificația dărâmăturilor indică la adâncime, aproape de nivelul

antic al pavimentului, deci în prima epocă a cetății byzantine, un mare incendiu: găsim un strat gros de cenușă, imediat deasupra pământului galben, care formează solul primitiv.

Al doilea turn patrulater de SE, care e așà de frumos păstrat pe din afară, pe laturea de V, surprinde în interior prin nivelul redus al zidurilor sale. Astfel avem, deasupra soclului numai 0.82 m. pe dreapta, 0.65 pe stânga și cam tot atât în fundul turnului; numai laturea dinspre cetate e mai bine păstrată, până la 1.82 m. deasupra soclului (vezi pentru toate acestea secțiunea ρ σ, fig. 39). Dimensiunile interioare ale turnului sunt: 5.05 (resp. 5.09)×8.50 (resp. 8.62). Soclul e foarte neregulat: variază dela o lățime de 0.10 pe

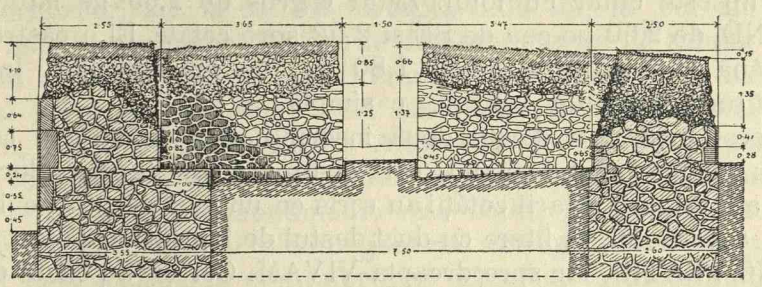

Fig. 39. Secțiune prin al doilea turn patrulater de SE (ρ—σ).

laturea de E la una de 1 m. pe laturea de V. Grosimea zidului e de 2.50 pe laturile de S și E și 2.55—2.60 pe cele de V și N. La intrare e gros de 2.50 m. Drept prin mijlocul turnului continuând intrarea, la un nivel cevà mai jos (c. 0.30) ca pragul lui, până la laturea opusă, se întinde o terasă de beton mărunt, lată de 1.50 m., părând a formà substrucția unor eventuali stâlpi de cărămidă ori numai de lemn, cari au susținut etajul superior al turnului. Din acest etaj ni s'a și păstrat, căzută pe dărâmăturile din etajul de jos, o râșniță de mână (diam. de 0.60), pe care am lăsat-o și mai departe *in situ* ca document (vezi fot. de pe pl. XVIII, nr. 2). Intrarea în acest turn, lată de c. 1.50 m. este simplă. Ni s'a păstrat pe o înălțime de 1.25 m. pe dreapta și 1.37 m. pe stânga (vezi secț. ρ σ, din fig. 39).

In acest turn la colțul din stânga al intrării (privind din turn), la 0.60 m. depărtare de zid, pe laturea interioară a turnului, s'a găsit la înălțimea de 1.58 m. deasupra soclului, căzută deci pe dărâmături

de mai sus, foarte probabil chiar de deasupra intrării în turn, o inscripție de cea mai mare însemnătate pentru istoria cetății și a ținutului, pomenind aici o *pedatura militum lanciarium iuniorum*, în vremea byzantină. Asupra ei voiu revenì în amănunte în comunicarea viitoare. Mai notez aici ca descoperiri mărunte, un fragment de topor de fier, o lampă de pământ ars, cioburi numeroase de vase, coarne de cerb, etc.

Și aici, ca pretutindeni, multă cenușă în păturile de jos ale dărâmăturilor.

Al treilea turn patrulater de SE are în interior o adâncime de 6.13 m. pe o lățime de 7 m. (resp. spre cetate de 6.87 m.). Soclul e foarte neregulat: lățimea lui variază între 0.10 și 0.40 m.; spre cetate lipsește chiar cu totul. Zidul e gros de 2.65 pe laturile de SV și NE, de 2.60 pe cea de SE și 2.52 spre cetate. El e păstrat uniform până la o înălțime de c. 1.80 m., de jur împrejur. Intrarea acestui turn, largă de 1.60 m., e simplă.

Și acest turn ne-a dăruit două inscripții, dar de un gen cu totul special: pe mortarul încă ud, care astupă rosturile pietrelor neregulate ale zidului, zidarii cetății au scris cu un vârf ascuțit pe laturea de SV a turnului, în litere cu duct destul de îngrijit: mai spre stânga DOMINO FRATRI, iar spre dreapta VIVAM. Cei ce au clădit cetatea erau deci tot romani de-ai noștri și ei între ei vorbiau latinește. Voiu revenì la locul cuvenit și asupra acestor inscripții. In turn s'au mai găsit următoarele obiecte: patru fragmente din partea occipitală a unui *coif de fier*, două fragmente de topoare de fier, trei fragmente dintr'un *dolium* (în dreptul intrării), trei fusaiole mari, bucăți de sticlă irizată, etc.; apoi, bârne arse, olane de coperiș, foarte multe chiar deasupra dărâmăturilor, imediat dedesubtul pământului vegetal, iar spre mijlocul turnului o piatră mare primitiv ecuarisată la 1.50 m. deasupra nivelului antic, prăvălită probabil din zidul turnului (și lăsată *in situ*: vezi fot. de pe pl. XIX, nr. 1).

Trec la interiorul porților. Precum am arătat și cu alt prilej (1), porțile cetății Ulmetum sunt de cel mai simplu tip, cu o singură intrare și cu un singur rând de porți, fără *propugnaculum*. Spre deosebire însă de porțile dela Tropaeum și dela Troesmis (2), cari sunt simple întreruperi ale zidului cetății, așezate între două turnuri

(1) *Ulmetum*, I, p. 521.

(2) Vezi *Cetatea Tropaeum*, p. 68 și 91 și *Ulmetum*, I, p. 516, fig. 14.

apropiate, porțile dela Ulmetum sunt prelucrate în interior după tipul pe care îl întâlnim în Roma la Porta Pinciana ori la Porta Salaria (1), adică zidul cetății capătă la porți contraforți spre interior, foarte puternici atât ca grosime cât și ca soliditate tehnică. Acești contraforți adâncesc intrarea cetății printr'un fel de început de *propugnaculum* și de altă parte apără și intrările turnurilor de poartă, acoperindu-le de flanc împotriva unui năvălitor care ar fi reușit să forțeze poarta cetății.

Adâncimea totală a porții de SV e de c. 4.20 m., lărgimea ei în interior de 4.55 m. (2). Contraforții sunt o prelungire spre interior în unghiu drept a zidului cetății. Grosimea lor, din acest punct de vedere, e de peste 3.25 m. (frontul lor puțin oblic, spre intrările turnurilor, are la cel din dreapta 3.30 m., la cel din stânga 3.28 m.). Ei proeminează față de frontul interior al zidului cu 1.35 cel din dreapta, care și spre intrare e mai scurt (2.50 m. până la pragul porții) și cu 1.65 m. cel din stânga (adânc de 2.60 m. la intrare, până la pragul porții). Atât contraforții, cât și părțile din zidul turnurilor imediat adiacente lor, sunt placate cu pietre de talie, — respectiv cu monumente mai vechi, precum e cazul cu altarul însemnat atât în planul general, cât și în cel al porții, în soclul dela încheierea contrafortului stâng cu zidul turnului de S.

Starea de conservare a interiorului porții de SV e destul de modestă : deabia două rânduri de placaj deasupra soclului, pe intrare și pe contrafortul din stânga, până la o înălțime de cel mult 1.42 m. la colțul dinspre intrare al contrafortului, dar în medie numai până la 1.20 m. și numai un singur rând complet de placaj, atât pe intrare cât și pe contrafortul din dreapta, până la o înălțime de c. 0.62 m., și apoi, întrerupt, și un al doilea rând de placaj, până la cel mult 1.47—în total—la colțul dinspre intrare al contrafortului. Important e că aici terenul înălțându-se se formează în zid o ridicare în treaptă a soclului, astfel că intrarea în turnul din dreapta e cu c. 0.62 m. mai sus ca aceea în turnul din stânga porții (3). Cf. pentru toate acestea vederea din fig. 40 și fot. de pe pl. XIX, nr. 2.

---

(1) Cf. v. Cohausen, *o. c.*, p. 93 și pl. XIII, fig 126 și 127 (vederile și planurile celor două porți).

(2) Cf. pentru alte amănunte asupra porții de SV, *Ulmetum*, I, p. 526, 521 sqq. și fig. 26.

(3) Intrebuințez curent «dreapta» și «stânga» din punctul de vedere al privitorului din interior.

Curățind de dărâmături pe o mare întindere interiorul cetății dinaintea porții, până la c. 25 m. spre NNE în direcția străzii principale a cetății și până la c. 30 m. spre SE, pe toată curtina a doua de SV, până la turnul patrulater de SV, n'am constatat nici o clădire din epoca mai veche a cetății, ci numai temelii de ziduri barbare făcute din pietre prinse cu pământ și pornind în toate direcțiile fără nici o considerație pentru planul cetății ori pentru simetria lor între ele. Prinse deadreptul de curtine ori de contraforți se pot urmări câțivà metri, se întrerup apoi brusc, reîncep mai departe cu altă orientare și constitue un adevărat imbroglio, pe care numai din prea multă conștiinciozitate l-am păstrat, pierzând o mulțime de vreme cu cercetarea lor atentă. In adevăr cu o lovitură de târnăcop poți răsturnà toate aceste construcții barbare alcătuite fără nici un plan,— și de fapt numai cu mare greutate puteam împiedecà pe lucrători de a distruge aceste «ziduri», cari îi indignau prin lipsa lor de interes, mai ales în comparație cu frumoasele și puternicele ziduri ale cetății. Cu toate neplăcerile ce le am cu cercetarea lor, căci acoperă stratele mai vechi de cultură și mă împiedecă foarte adeseori de a pătrunde până la nivelul primitiv al cetății, m'am hotărît să le cruț peste tot și când voiu fi desfăcut tot interiorul cetății vă voiu face cunoscute și rezultatele mai precise la cari voiu fi ajuns cu studiul acestor resturi. Deocamdată notez numai descoperirile mărunte făcute înaintea porții, a turnului de poartă din stânga și a curtinei a II-a de SV.

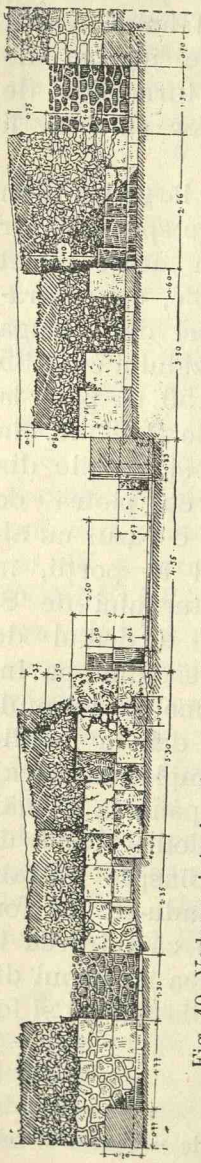

Fig. 40. Vederea interioară a porții de SV cu intrările în turnuri: cf. planul din fig. 35.

Pe direcția străzii s'au găsit numai câtevà pietre mari de placaj, oase, cărbuni și fragmente de vase: între altele o mănușă de amforă mare și un gât de vas cu două tortițe. In dreptul intrării turnului, chiar lângă prag, o vatră de foc, cioburi, un fund de pahar de sticlă, bucăți rotunde de pământ ars, găurite la mijloc; lângă altarul din soclul zidului

o lampă. Apoi, tot aici un clopot de bronz, o amforă sfărmată în mai multe bucăți într'o grămadă de cărbuni și cenușă, un gât de amforă, un fragment de piuliță de piatră și foarte multe cărămizi și olane căzute din zidul și de pe coperișul turnului. Cevà mai în lăuntrul cetății între cele două ziduri barbare paralèle, așezate perpendicular pe zidul cetății (vezi planul general) s'a găsit o altă vatră de foc, lângă care o lampă neagră, un fragment de terra sigillata și un cuiu gros de fier. (Lampa romană și terra sigillata *alăturea*, într'un strat de cultură așà de târzie, ne arată că aici pământul a fost răvășit prin săpături mai nouă ale locuitorilor cari umblau după pietre de zidit ori după comori și au turburat ordinea firească a păturilor de civilizație veche suprapuse una alteia). — In dreptul porțiunii de zid dela intrarea în turnul de S până la contrafortul respectiv s'a găsit o mare cantitate de sămânță de in (1) (la adâncime de 2 m. dela nivelul actual), o lampă, un fund de amforă și un fund de pahar de sticlă. (Toate aceste obiecte sunt contemporane, din vremea romană — c. sec. III — de când avem, găsite tot aici două monete: una mică de bronz, nedescifrabilă, iar o alta dela Gordian (autonomă din Tomi) (2): e tocmai vremea celei mai puternice înfloriri a vieții romane la Ulmetum). In dreptul contrafortului s'a găsit un ac de os, un cuiu mare, precum și câtevà alte bucăți informe de fier ruginit tare, o mănușă de oală, ornamentată pe motivul vrejilor de cucurbitacee, foarte multe cioburi, și multă cenușă și pământ ars. Cevà mai departe s'a găsit o amforă mică întreagă, o săgeată de fier, mai multe bucăți de *dolium* și câtevà scoabe de fier. In sfârșit în colțul estic al celui mai îndepărtat spre interior dintre zidurile barbare însemnate pe planul general, s'a găsit încă o vatră de foc și un vas mic de pământ, aproape întreg, înnegrit de fum.

Urmând pe o lărgime cevà mai mare ca de obiceiu, 5—10 m., săpătura pe lângă turnul patrulater de SV și curtina de S până la poarta mică de S am întâlnit încă 5 ziduri barbare toate sfârșind perpendicular pe zidul cetății și alcătuind camere de mărimi deosebite între ele, în cari afară de vetre de foc cu cărbuni, cenușă și cioburi de vase nu s'a găsit mai nimic. Numai în odaia dela V scării de pe curtina de S am găsit un *dolium* (cu diam. de 1.30 m.) păstrat în poziția lui primitivă până deasupra pântecelui, iar lângă

(1) Servià la facerea uleiului pentru luminat.
(2) Vezi mai jos la «descoperiri mărunte».

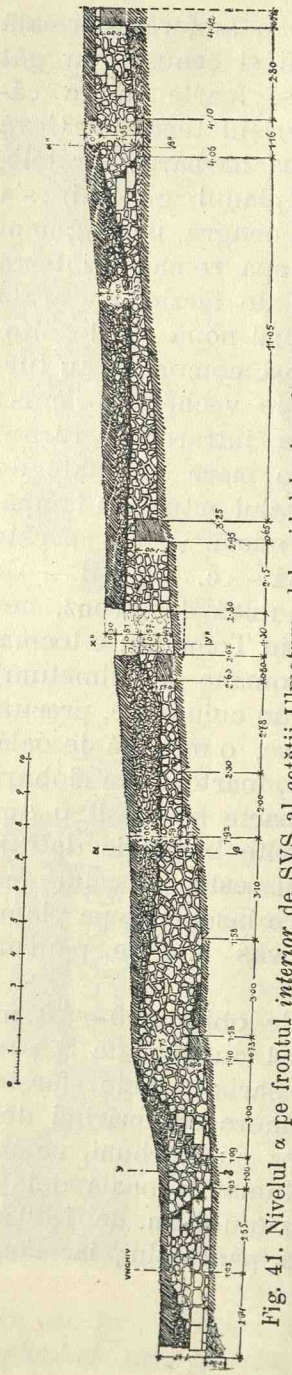

Fig. 41. Nivelul α pe frontul *interior* de SVS al cetății Ulmetum, dela zidul barbar din dreapta scării de pe curtina a II-a de SV până la portița de Sud. (Cf. planul general al cetății).

el, între dânsul și zidul târziu, dar nu barbar, o mulțime de amfore mici, cu pereții foarte subțiri (de c. 0.002—0.003), prin urmare depozitul original de vase mici servind la desfacerea resp. utilizarea cantității mari de lichid păstrate în *dolium*. Nivelul solului scade aici repede spre SSE și atât zidul cetății cât și toate clădirile interioare îl urmează etajându-se în trepte: dela zidul barbar din dreapta scării de pe curtina a II-a de SV până la poarta mică de Sud avem o coborîre de nu mai puțin ca 3.42 m. pe o lungime totală în linie aproape dreaptă, de c. 40 m. (Vezi în fig. 41 nivelul α și cf. fotografia de pe pl. VIII, nr. 1, cu vederea camerei cu *dolium*).

Spre VNV de intrarea de SV am întâlnit, înaintând pe lângă turnul de poartă și pe prima curtină de SV iarăș pe o lărgime cevà mai mare ca de obiceiu a tranșeei de cercetare (c. 2—4 m.), patru ziduri barbare, iarăș sfârșind perpendicular pe zidul cetății, iar dincolo de al patrulea zid, la c. 3 m. depărtare spre SSE de scara curtinei I de SV un mare cuptor zidit în cărămidă, din care ni s'a mai păstrat numai o parte din fundul lui și un fragment din cerul lui pe o lățime de c. 1 m. și o adâncime de c. 0.60. Vatra cuptorului erà de asemenea pardosită cu cărămizi. Și acest cuptor, ca și camera cu *dolium* de pe curtina de S, e fără îndoeală nu din vremea byzantino-barbară, ci din cea curat byzantină a cetății (v. planul general și fot. de pe planșa XX, nr. 1).

Ca și pe dinafară, poarta de NV a cetății e tot așà de bine păstrată și pe

din lăuntru, oferind cu contraforții ei frumos lucrați un aspect în adevăr monumental (vezi fotografiile de pe planșele XX, nr. 2 și XXI, nr. 1). Adâncimea intrării, fără pragul zidit în vremea târzie și deci lăsat și de mine astfel astupat, pe o lățime de 1.20 m., e de 2.70 (pe contrafortul stâng) — 2.80 (pe cel drept) (1); lărgimea ei e de 4.90. In ce privește stâlpii propriu ziși ai porții, ei proeminează cu câte 0.585 de fiecare parte. Din pavimentul de piatră al intrării ni s'a păstrat un rând de pietre lat de c. 1 m., chiar lângă prag, și un alt rând lângă contrafortul stâng, lat de c. 1.32. Pe restul intrării pietrele au fost luate în vremea târzie. Grosimea contraforților cari sunt puțin oblici spre intrările turnurilor pe fața dinspre cetate, e diferită: pe când cel din stânga are 3.25 m., cel din dreapta nu are decât 2.80. Ei proeminează față de frontul interior al laturii cetății numai cu câte c. 1.20: deci sunt mai mici ca acei dela poarta de SV, ceeace indică încă odată caracterul de inferioritate al porții de NV față de cea de SV. Foarte importantă e însă constatarea pe care am făcut-o la unirea contrafortului stâng cu ușorul din stânga al porții, că aici n'a fost întrebuințat sistemul de «cataracte» ca la poarta de SV, ci acela al porților cu canaturi, încuiate pe din lăuntru cu o manelă: în adevăr în zidul intrării chiar lângă ușor e practicată în placaj o scobitură adâncă, de c. 0.30 m., cu o deschidere de 0.20×0.25, în vederea prinderii unuia din capetele manelei. Placajul dela zidul din față fiind distrus la acest nivel n'am putut măsură și cealaltă scobitură, dar ea e sigură și acolo, după urmele ce s'au mai păstrat în beton. Jos în colț, în pavimentul intrării, se vede încă jghiabul făcut de țâțâna porții. Astfel deci avem toate elementele necesare pentru reconstituirea sigură a acestei porți.

Cum am spus, starea de conservare a zidurilor e foarte bună (în comparație cu alte părți ale cetății). Placajul e puternic, ce-i dreptul, pe socoteala multelor monumente antice pe cari le-au folosit clăditorii cetății la această poartă. Am putut descrie patru din ele: unul funerar așezat cu fața la aer în rândul de sus al placajului intrării pe contrafortul din stânga, iar celelalte trei, votive, ascunse toate cu fața în beton, recunoscute de mine ca monumente, desfăcute din beton cât a fost necesar pentru cercetarea lor și lăsate apoi și mai departe *in situ*, în al treilea rând de placaj pe fața dinspre cetate și dinspre turn a contrafortului din dreapta;

(1) «Stânga» și «dreapta» celui ce privește din interiorul cetății spre poartă.

două din ele sunt foarte importante: unul prin vechimea lui, celalalt prin pomenirea unui *vicus Ultinsium* necunoscut până acum, locuit de *Bessi* romanizați (despre *cives Romani* conlocuitori cu

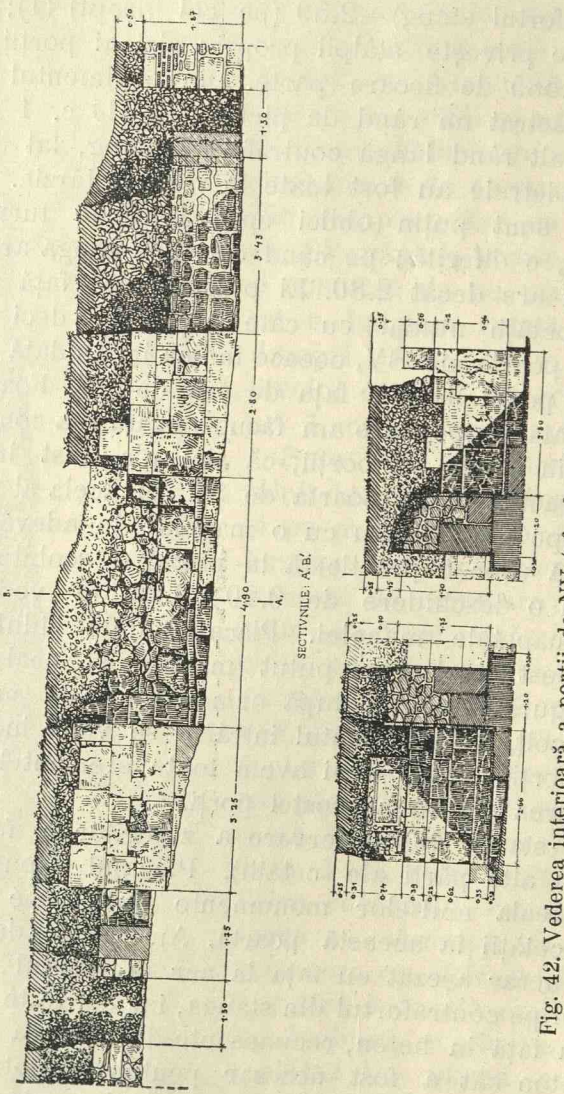

Fig. 42. Vederea interioară a porții de NV (cf. planul din fig. 27): sus intrarea în cetate (astupată) între cei doi contraforți și având dincolo de ei și intrările în turnurile de poartă; jos vederea celor doi contraforți pe fețele interioare (dinspre intrarea porții), cu secțiunea AB prin zidul de astupare a intrării de NV.

ei nu e vorba în această inscripție).—Din ușorii porții avem păstrate pe dreapta două blocuri suprapuse pe o înălțime de c. 1.25 m., iar pe stânga patru rânduri de pietre de talie pe o înălțime de

aproape 2 m. Pragul porții, cevà convex spre mijloc (cf. vederea din fig. 42) e de asemenea întreg păstrat pe două rânduri de blocuri înguste. In intrare avem păstrat pe contrafortul din dreapta placajul pe două sau trei rânduri până la o înălțime de c. 1.40 m. deasupra soclului, iar pe contrafortul din stânga pe patru sau cinci rânduri, până la o înălțime de 2.32 m. In sfârșit fața contraforților dinspre cetate și turnuri e păstrată astfel: în dreapta pe două sau trei rânduri până la o înălțime uniformă de c. 1.40 m., iar pe o singură piatră dintr'un rând superior de placaj până la c. 2 m., și în stânga pe trei sau patru rânduri până la o înălțime uniformă de c. 2 m. (cf. planșa XX, nr. 2 și XXI, nr. 1).

Poarta de NV fiind astupată încă din vremea mai târzie byzantină, intrarea ei a fost utilizată apoi ca o încăpere, fiind închisă și dinspre cetate cu un zid barbar (însemnat de mine complet în planul general al cetății), iar în dreapta și în stânga, alte camere și cămăruțe au fost clădite în acelaș chip primitiv prin ziduri duse perpendicular pe cel al cetății, indiferent de orice considerații mai înalte arhitectonice (unul ajunge în intrarea turnului din dreapta lipindu-se acolo de ușorul ușii pe care o strâmtează cu totul lăsând-o numai de 0.83 m.).—In aceste încăperi s'au găsit o sumă de obiecte, cari ne datează așezarea nenorocită din aceste ruine ca fiind din vremea byzantino-barbară. In adevăr printre altele avem de aici, chiar din principala încăpere din intrarea porții, un fel de dop conic de piatră moale cenușie, cu desemnul săpat în adânc al unei cruci byzantine însoțite de α și ω, de cele două părți ale ei. Iar un capac de vas, făcut din pământ roșu bine ars, dar primitiv modelat, are pe el inscripția sgâriată în lutul încă ud: Κύριε βοήθι. Ambele obiecte sunt deci creștine byzantine. Din aceeaș vreme, poate chiar făcut de aceeaș mână, care a făcut capacul mai sus citat, e un alt capac găsit aici cu inscripția πίε, οἶνος καλός. La colțul zidului barbar, care închide intrarea spre cetate, în însuș spațiul închis, la 0.80 m. deasupra nivelului pardoselii de piatră a intrării vechi s'a constatat o mare vatră de cărbuni. S'a putut degajà o bârnă de stejar complet carbonizată, lungă de c. 1 m. și având în diametru c. 0.15—0.20 m. Dedesubt s'au găsit fragmentele unui *dolium, in situ.* Apoi: o oală de lut, arsă și înnegrită (aproape întreagă), trei funduri de cupe de sticlă, un dop conic de piatră cenușie, simplu, spart,—două căpăcele de vase, simple,—o undreà de bronz, multe fragmente de fier, cuie mari de fier și fragmente informe de bronz, o lampă de pământ ars; în firida manelei din contrafortul

stâng s'au găsit oase de cal: ele nu au ce căutà aici, decât dacă ne gândim că locuitorii din vremea barbară a cetății mâncau carne de cal: cazul poate fi și pentru Avari ca și pentru Bulgari. O altă vatră de foc cu vase și resturi de cărbuni și multă cenușă s'a găsit între cele două ziduri barbare paralèle orientate dela SV la NE imediat la SV încăperii din intrarea porții de NV (vezi planul general). Și această vatră e ridicată deasupra nivelului primitiv al cetății cu c. 1 m. Peste tot s'au găsit apoi, firește, multe pietre mari de placaj, căzute din partea superioară a contraforților.

Spre NE de poartă, am lărgit tranșeea de cercetare a curtinei I de NV până la 10 m. în dreptul turnului rotund de colț. (Cf. pentru această parte a zidului cetății secțiunea ν′ξ′, din fig. 43). Am con-

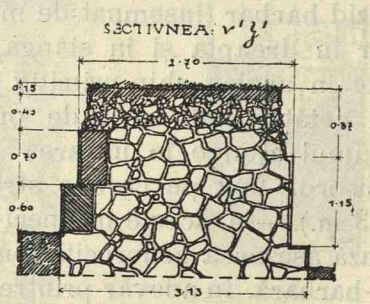

Fig. 43. Secțiune prin zidul primei curtine de NV, lângă turnul rotund de N.

statat și aici diferite clădiri de construcție foarte primitivă, întâlnind trei ziduri de piatră cu pământ, perpendiculare pe curtină (vezi planul general). In afară de un paviment destul de barbar, de pietre mari late, și de două gropi (probabil de bucate) arse bine pe dinlăuntru, adânci de c. 1.20 și 1.05 m. (vezi situația lor în planul general, sub β, γ, și forma lor în secțiune în fig. 44), precum și o firidă în zidul curtinei, n'am constatat nimic altcevà de interes, din punct de vedere arhitectonic. Ca obiecte mărunte notez și aici numeroase coarne de cerb, de cari de altfel abundă cetatea noastră, vase de pământ ars, olane foarte mari (de $0.34 \times 0.57 \times 0.03$) și numai puțin albiate, dopuri de vase, etc., iar peste tot cărbuni și cenușă multă și în special o mare vatră de foc în apropiere de curtina II de NE. Câtevà fragmente de pietre ecuarisate găsite aici în dărâmături, arată să fi făcut parte din monumente mai vechi

romane. Sunt însă cu totul mutilate, pentru a se mai înțelege ceva lămurit din ele.

Dela poarta de NV spre SV, tranșeea de cercetare dealungul curtinei a fost făcută din necesități tehnice, strâmtă de numai 1 m. Totuș chiar aici s'au găsit diferite obiecte interesante: astfel nu departe la SV de intrarea turnului de V al porții, o râșniță de

GROPILE DE BVCATE [p. 7]
DIN FATA TVRNVLVI ROTVND DE NORD.

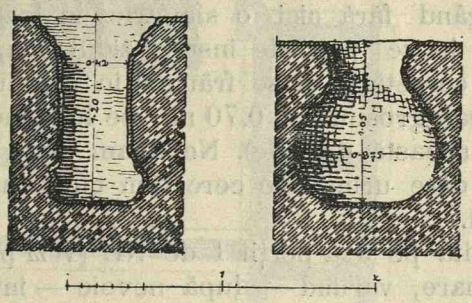

Fig. 44.

mână de 0.72 m. diametru, apoi un zid barbar perpendicular pe curtină, vase, resturi de sticlă și fier, etc. Mai departe mereu alte capete de ziduri târzii lipite de zidul cetății.

II. Clădiri în interiorul cetății.

In partea de Răsărit a cetății localnicii făcuseră acum vreo douăzeci de ani săpături pentru a scoate piatră de clădit și a căuta comori, dând, cum spuneau ei, peste niște trepte și figuri de piatră (lei). Săpăturile acestea nu porniau firește dela vreo înțelegere a configurației clădirilor ascunse sub dărâmături, ci dela judecata simplistă că unde e locul — pe o mică întindere — mai ridicat, trebue să fie ceva deosebit dedesubt. Totuș punctul ales de ei numai din întâmplare își aveà importanța sa: treptele de piatră de cari vorbiau ei, erau însăș scara curtinei a II de SE, pe care de fapt au și distrus-o, nemai rămânând *in situ* decât primele două trepte de jos: una în dreapta și una în stânga. Iar mai spre NV de acest punct unde iarăș săpaseră, începeau de fapt clădirile vechi din cetate.

Liberând cele două porți mici din partea de E a cetății, am hotărît ca pe axele intrărilor lor să se pornească în interior tranșee de cercetare cari să fie duse absolut drept până la întâlnirea, sau a vreunei clădiri, sau a celeilalte tranșee. Prima tranșee, dela poarta de SE n'a relevat în calea ei, pe 50 m. lungime (lățimea ei fiind de peste doi metri), decât resturi infime de ziduri barbare și deabia după 50 m. de săpătură fără rod, am dat peste un zid bun de piatră, prinsă cu mortar, gros de 0.60 m., și având direcția aproape nordică. Urmărind acest zid spre N am constatat de o parte și de alta a lui o sumă de ziduri primitive de pietre prinse cu pământ, mergând fără nici o simetrie în toate direcțiile (vezi planul general). In ce privește însuș zidul bun, la 20 de m. de punctul inițial al cercetării, el se frângeà în unghiu drept spre ESE (având cam aceeaș grosime: c. 0.70 m., pe lungimea de 7.75 m. cât l-am urmărit în această direcție). Ne aflam dară în interiorul unei clădiri mari, pe care urmà s'o cercetăm cu atenție în campaniile viitoare de lucru.

Tranșeea pornită pe axa porții I de NE (vezi planul general), pe o lărgime mai mare, variind — după nevoie — între 3 m. și 10 m. a fost mai norocoasă. In afară de diferite resturi, fără continuitate, de ziduri târzii, am descoperit aici la o adâncime destul de mare, între c. 2 și 2.50 m. sub nivelul actual, o groapă de var foarte largă (1), care a servit la clădirea unei construcții apropiate: în adevăr la 16 m. spre SV de groapă, exact în direcția deschiderii porții, și în continuarea dreaptă a tranșeei, s'a dat peste colțul unei clădiri din vremea bună a cetății, făcută din pietre legate cu mortar, și care a fost apoi urmărită în amănunte în cursul ultimei campanii.

Clădirea, de formă apsidală, orientată cu axa ei longitudinală spre NNE și având spre acest punct apsida, e constituită de un complex de camere (v. planul din fig. 45 și fot. de pe planșele XXI, nr. 2 și XXII, nr. 1), cari exclud dela început interpretarea ruinelor în sensul religios creștin și ne silesc a o pune în legătură cu vieața pur militară a castelului de graniță, care a fost Ulmetum în vremea byzantină. Mă mărginesc deocamdată la aceste expicații, rămânând ca atunci când legăturile acestei clădiri cu cele mărginașe ei vor fi lămurite prin săpături nouă, să insist mai mult asupra rostului și caracterului ei.

(1) Nu dau încă dimensiunile, întrucât în ultima campanie ea n'a putut fi complet desfăcută.

In afară de zidul apsidei (v. fot. de pe planșa XXII, nr. 2), gros de

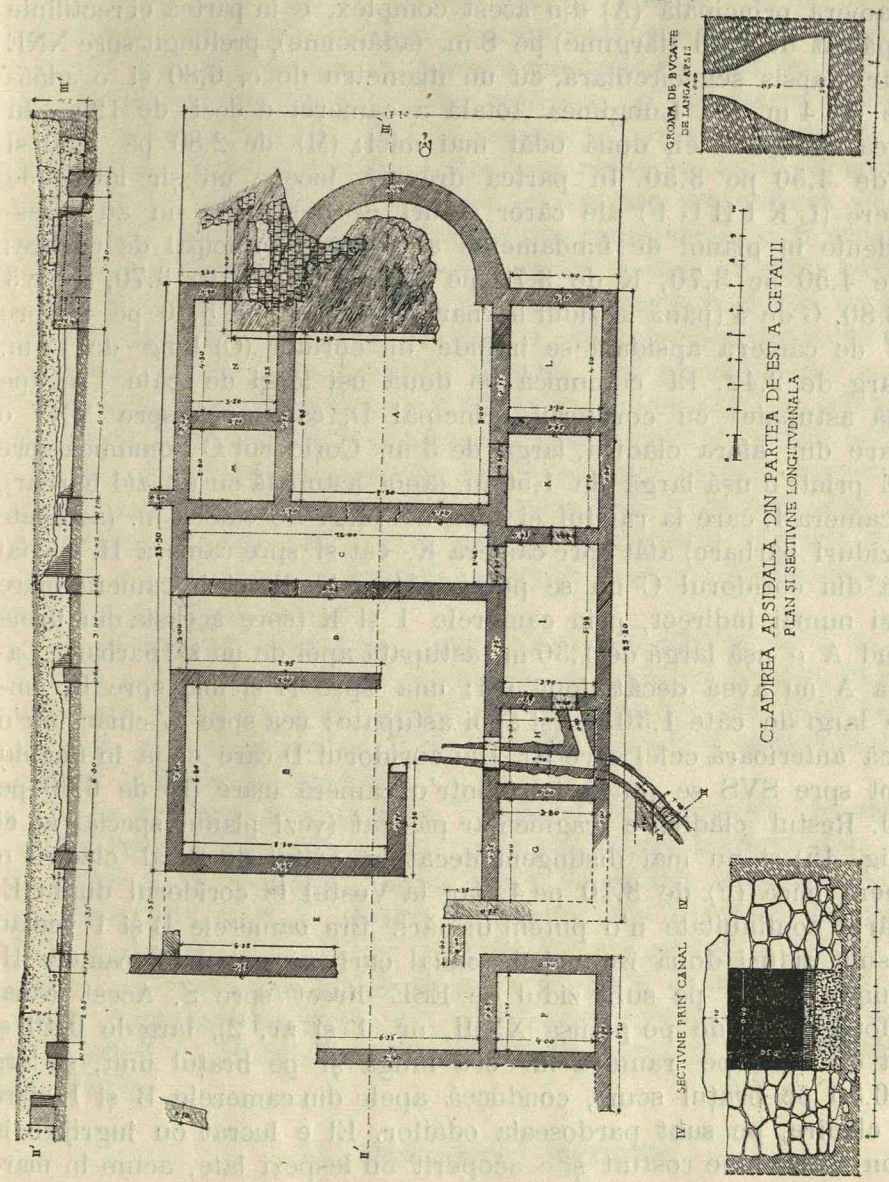

Fig. 45.

1 m., toate celelalte ziduri nu sunt mai groase ca 0.75 m., în deobște variind între 0.60 și 0.70 m.

Lungimea totală a clădirii liberate e de c. 35.50 m., iar lățimea totală de 17.70 m.

Camera principală (A) din acest complex, e în partea ei rectilinie un pătrat de 7,80 (lărgime) pe 8 m. (adâncime), prelungit spre NNE printr'o apsis semicirculară, cu un diametru de c. 6.80 și o adâncime de 4 m. (1). Lungimea totală a camerei e deci de 12 m. In partea stângă a ei, două odăi mai mici: (M) de 2.80 pe 3.50 și (N) de 4.50 pe 3.50. In partea dreaptă începe un șir întreg de camere (L K I H G F) ale căror ziduri de despărțire nu au corespondente în planul de fundamente al corpului principal de clădire: L de 4.50 pe 3.70, K de 3.70 pe 3.70, I de 5.98 pe 3.70, H de 3 pe 3.80, G de 4 (până la zidul barbar) pe 3.80, F de 3.10 pe 4. Spre SSV de camera apsidală se întinde un coridor (C) lung de 12 m. și larg de 2.42. El comunică pe două uși largi de câte 1 m. (pe urmă astupate) cu coridorul principal D, care aveà spre VNV o intrare din afara clădirii, largă de 3 m. Coridorul C comunică spre ESE printr'o ușă largă de 1.50 m. (apoi astupată cu un zid barbar), cu camera I, care la rândul ei aveà uși largi de câte 1 m. (astupate cu ziduri barbare) atât spre camera K, cât și spre camera H. Ciudat e că din coridorul C nu se puteà pătrunde direct în camera mare A, ci numai indirect, prin camerele I și K (spre aceasta din urmă având A o ușă largă de 1.30 m., astupată apoi de un zid barbar). Camera A nu aveà decât două uși: una spre L și una spre K, ambele largi de câte 1.30 m. (și apoi astupate: cea spre L chiar într'o epocă anterioară celei spre K). Din coridorul D care cotià în unghiu drept spre SVS se puteà intrà într'o cameră mare (B) de 6.80 pe 8.30. Restul clădirii e fragmentar păstrat (vezi planul special al ei în fig. 45) și nu mai distingem decât în colțul de S al clădirii o cameră mică (F) de 3.10 pe 4, iar la Vestul ei coridorul duplu E, a cărui continuitate n'o putem urmări. Din camerele B și I veniau pe subt ziduri două ramuri de canal cari se uniau în camera H, de unde ieșiau pe subt zidul de ESE direct spre S. Acest canal (v. fotografiile de pe planșa XXIII, nr. 1 și nr. 2), larg de 0.40 și înalt de 0.30 pe ramura lui cea lungă și pe brațul unit, și larg de 0.50 pe brațul scurt, conduceà apele din camerele B și I afară din clădire, pe subt pardoseala odăilor. El e lucrat cu îngrijire în beton mare bine rostuit și e acoperit cu lespezi late, acum în mare

(1) Toate cotele acestea se referă la spațiul de locuit, între ziduri, iar nu la spațiul zidit, cu tot cu ziduri.

parte dispărute, iar jos e pavat cu cărămidă (vezi secțiunea anexată planului clădirii).—Zidurile acestei construcții sunt păstrate numai până la cel mult 1.30 (în deobște deabia până la 0.40 m.) deasupra nivelului antic (vezi secțiunea longitudinală anexată la planul clădirii și fot. mai sus citate). Această construcție a fost de mai multe ori prefăcută, precum am arătat mai sus, cu astuparea intrărilor, ori, precum se vede în plan la camera G, prin completarea zidurilor într'o epocă târzie. Ea a fost însă chiar cu totul părăginită și deasupra ei s'a ridicat o alta, tot în vremea de cultură veche a Ulmetului. In adevăr, peste o parte din camerele A și N constatăm la c. 1 m. deasupra nivelului primei clădiri o alta, al cărei pavaj de cărămizi s'a păstrat încă foarte bine pe o întindere destul de mare, clădire care aveà cu totul alt plan și altă orientare decât cea veche și fusese clădită peste temeliile acesteia. Am putut urmări această construcție târzie byzantină pe 8.20 lățime și aproape 7 m. adâncime. Și ea însă a fost distrusă și deasupra ei găsim urme de ziduri barbare.

Astfel deci clădirea apsidală dela Ulmetum ne face cunoscută o succesiune de civilizații târzii în Scythia Minor, de cari până acum nu aveam aproape nici o știre precisă. Campaniile viitoare de săpături vor completà în această privință ceeace deocamdată dăm aici numai ca un început.

Ca descoperiri secundare, notez afară din clădire, la 1 m. spre NE de apsidă o groapă de bucate, bine arsă pe margini, în formă de sticlă groasă la bază, având sus un diametru de 0.40 m. jos de 2 m. și o adâncime de 2.50 m. (vezi planul ei anexat la planul clădirii apsidale, în fig. 45).

In ce privește descoperirile mărunte dela această construcție veche, însemn aici altărașul cu inscripția mutilată «*fonte dei*», găsit la colțul de N al clădirii, căzut afară lângă zid, apoi lângă apsidă, pe partea din afară a clădirii o monetă dela Iustinian din anul al XIX al domniei lui,—la doi metri în dreapta gropii, la un loc două amfore sfărmate, precum și în general multe cioburi de vase comune, fragmente de sticlă, etc.—Pe tranșeea dela portița de SE s'au găsit afară de obicinuitele fragmente de vase, și două *appliques* de plumb.

III. Descoperiri mărunte.

A. *Monete.* Depozite mai mari de monete nu s'au găsit la Ulmetum, afară de acel din turnul de S al porții de SV: monetele

găsite aici, în total c. 230 (1), sunt de bronz și așà de tare oxidate încât numai pe vreo douăzeci și patru s'a mai putut distinge tipul, datându-se între sfârșitul sec. IV și începp sec. V (2). Un număr destul de mare de monete sigur datate e din epoca byzantină: avem de pildă documentat continuu șirul împăraților dela Iustin I până la Mauricius. Ele s'au găsit mai toate (afară de cele special indicate mai sus) (3) în molozul cărat din cetate cu prilejul săpăturilor. Cele mai multe sunt dela Iustinian (cinci bucăți — bronz) și dela Mauricius Tiberius (1 bucată—bronz și trei bucăți—aur).

In ordinea cronologică putem înșira aici următoarele monete sigur descifrate (afară de una dela Constantin cel Mare și două dela Valentinian I (sau poate cel Tânăr?), pe cari nu le pot fixà decât cu probabilitate, fiind foarte deteriorate):

No.	Cohen²	Avers	Revers	Turnătoria
1. (bronz)	328	Traianus	Dă Parthiei îngenunchiate un rege	—
2. (bronz)	Pick I, 1 p. 172, nr. 492—4, tip nou	Septimius Severus ca la Pick nr. 494	ICT | PIH | NΩ | N Zeu călare și pasăre pe [stindard]—cf. descr. la Pick nr. 492. In exergă G.	—
3. (bronz)	Pick-Regling I 2, 1 p. 890, nr. 3516	Gordianus și Tranquillina	MHTPOΠO|N|TO|Y TOMEΩC v. descr. la Regling nr. 3516	—
4. (bronz)	Cohen² 244 (?)	Constantinus Magnus (?)	[G]LOR[IA EXERCITVS] (?)	—
5. (bronz)	197	Constans	VOT XX MVLT XXX	—

(1) Zic *circa*, pentrucă avem și frânturi de monete cari pot fi și din acelaș exemplar

(2) Una dela Iulian, două dela Valentinian (?), una dela Gratian, patru dela Theodosius I, șapte dela Honorius, una dela Arcadius, opt dela Theodosius II.

(3) Notez încă aici moneta autonomă din Histria, a lui Septimius Severus, găsită pe valul de pământ care apără cetatea spre NV.

6. (bronz)	—	D N CONSTAN-[T]IVS NOB C. Bust laureat, drapat, la dreapta.	FEL · TEMP REPARATIO Scena descrisă la Cohen² 44. In exergă SMNB	—
7. (bronz)	293	Constantius	VICTORIAE [DD. AVGG...].	-
8. (bronz)	100	Constantius	GLOR[IA EXER-CITVS]	—
9. (bronz)	—	D N IVLIA[NVS...] Bust laureat, drapat, la dreapta	deteriorat	—
10. (bronz)	—	[D N VALEN]TINI-AN[VS P. F. AVG]	deteriorat	—
11. (bronz)	—	Valentinianus (care?)	deteriorat	—
12. (bronz)	Cohen² 75	Gratianus	VOT | XV MVLT | XX In exergă B SISC	Siscia
13. (bronz)	30	Theodosius	SALVS [REI]PV-BLICAE In exergă CONS A	Constantino-pole
14. (bronz)	30	Theodosius	Acelaș tip Exerga neclară	—
15. (bronz)	25	Theodosius	[GLORIA? ROMA]NORVM Scena descrisă la Cohen In exergă CON...	Constantino-pole
16. (bronz)	24	Theodosius	GLO[RIA ROMANORVM] Scena dela Cohen In exergă SMKI[B?]	Cyzicus (?)
17. (bronz)	28	Honorius	GLO[RIA ROMAN]ORVM Scena dela Cohen In exergă ALEA	Alexandria
18. (bronz)	28	Honorius	Acelaș tip; exerga ștearsă	—

19. (bronz)	56	Honorius	VIRTVS EXERCITI Scena dela Cohen In exergă CONS[K ?]	Constantinopole
20. (bronz)	26	Honorius	[GLORIA RO]MANORVM Descr. la Cohen Exerga ruptă	—
21. (bronz)	26	Honorius	GLORIA [ROMANORVM] In exergă CONS[..]	Constantinopole
22. (bronz)	26 (?)	Honorius	Cf. numărul precedent	Constantinopole
23. (bronz)	27 (?)	Honorius	V. descrierea la Cohen; ... deteriorat	—
24. (bronz)	Sabatier Pl. IV 17	Arcadius	VIRT[VS EXE]RCITI Împăratul încununat de o Victoria In exergă CONS Θ	Constantinopole
25. (bronz)	Sabatier Pl. V nr. 14	Arcadius	GLO[RIA ROMANORVM] In exergă SMTS	Thessalonica
26. (bronz)	Pl. V nr. 19	Theodosius II	Crucea In exergă SNKB	Nicomedia
27. (bronz)	»	»	»	»
28. (bronz)	»	»	»	»
29. (bronz)	»	»	»	»
30. (bronz)	»	»	»	»
31. (bronz)	Pl. V nr. 20	Theodosius II	Crucea Fără exergă	—
32. (bronz)	Pl. V nr. 13	»	CON[CORDI...] Descr. la Sabatier	—

33. (bronz)	Pag. 118, nr. 25	Theodosius II	CONCORDIA AVGG In exergă SNKB	Nicomedia.
34. (bronz)	— Variantă la Sabatier, nr. 23 (p. 162).	D N IVVTI[NVS] PP [AV]. Bustul diademat al lui Iustinus I, la dreapta. (Foarte rău păstrat).	Indicele M acostat la stânga de o stea, la dreapta de o cruce și având deasupra o cruce; diferentul Δ; la exergă NIKM	Nicomedia.
35. (bronz)	Sabatier, p. 182 nr. 36 și pl. XIII 10.	Iustinianus I (rău păstrat; nu se distinge mai nimic).	In exergă ΘΥΠΟΔ	Theoupolis.
36. (bronz)	— Variantă la Sabatier, p. 185, nr. 62 (pl. XV, 3).	Iustinianus I (bust la dreapta) (rău păstrat).	La stânga indicelui K cu diferentul Γ o cruce lungă între literele [TH] | ЄЧ | [P?]	Theoupolis.
37. (bronz)	— Variantă la Sabatier, p. 186, nr. 69 (pl. XV, 10).	Iustinianus I (bust din față) (rău păstrat).	Indice K: sus cruce; ANNO XX III; jos NI.	Nicomedia.
38. (bronz)	— Variantă la Sabatier, p. 182 sq., nr. 39 (pl. XIII, 13).	Iustinianus I (din față) (destul de bine păstrat).	Revers ca la Sabatier, afară de diferentul Γ și de numărul anilor X | VI | III.	Constantinopole.
39. (bronz)	Sabatier, p. 181, nr. 29.	Iustinianus I	Intocmai ca la Sabatier	Constantinopole.
40. (bronz)	Sabatier p. 227, nr. 19 (pl. XXII, nr. 2)	Iustinus II și Sophia (rău păstrat: legenda ștearsă).	ANNO Ч	Constantinopole.
41. (bronz)	— Variantă la Sabatier, l. c.	Iustin II și Sophia (legenda ștearsă).	Același an și exergă; deasupra lui M, monogramul în formă de Ж; diferentul Є	Constantinopole.

42. (aur)	Sabatier, p. 231, nr. 5 (pl. XXII, nr. 16).	Tiberius II Constantinus (COSTANTINVS).	VICTOR TIBERI AЧS; în exergă CONOB.	Constantinopole.
43. (bronz)	— Variantă la Sabatier, pl. XXIV, nr. 18.	Mauricius Tiberius (bust din faţă)	ANNO II	Constantinopole.
44. (aur)	— Variantă la Sabatier, p. 239, nr. 2.	Maricius Tiberius (D N MAVR^{I} | TIЬ PPAVG).	VICTORI | A AV GGΘS; în exergă numai OB †✱(1)	Constantinopole.
45. (aur)	— Variantă la Sabatier, p. 239, nr. 1 bis.	Mauricius Tiberius (D N MAVRI | TIЬ PPAV^{I}; stea în câmp).	VICTORI | A AVGG; în câmp stea şi B; în exergă [C]ONOB (2).	Constantinopole.
46. (aur) (găurită)	Sabatier, p. 239, nr. 2.	Mauricius Tiberius (stea la dreapta capului).	VICTORI | A AVGG urmată de litera S; stea în câmp; la exergă CONOB (3).	Constantinopole.

Avem deci:

Traian	1 exemplar	Theodosius I	4 exemplare
Septimius Severus . .	1 »	Honorius.	7 »
Gordianus	1 »	Arcadius	2 »
Constantin cel Mare (?) .	1 »	Theodosius II	8 »
Constans	1 »	Iustin I	1 »
Constantius	3 »	Iustinian	5 »
Iulian	1 »	Iustin II	2 »
Valentinian	2 » (?)	Tiberius II Constantinus	1 »
Gratian	1 »	Mauricius Tiberius . .	4 »

In afară de acestea, mai trebuesc citate tot aici şi monetele ne-

(1) V. fotografia de pe planşa XXIV, nr. 1, 2.
(2) *Ibid.*, nr. 1, 1.
(3) *Ibid.*, nr. 1, 3.—Sper că nu mi se va luà în nume de rău faptul că am întrebuinţat în locul semnelor monetare respective, pe cari nu le aveam de fel, câtevà caractere chirilice numai analoage, iar nu identice cu ele.

descifrabile găsite în turnul de S al porții de SV, în genere din secolul al IV-lea și al V-lea.

B. *Bronzuri.* Din ultimele campanii avem câtevà obiecte foarte interesante ; cantitativ avem deasemenea o recoltă mai bogată ca în prima campanie.

1. (Pl. XXIV, fig. 2, nr. 1). Figurină prelucrată ca *applique*, iar în partea de sus prevăzută cu o ureche de atârnat, înaltă în total de 0.097 m. O *Venus* stând cu picioarele încrucișate (odihnește pe piciorul drept) pe un postament stilizat în formă de *ara ;* cu dreapta își ține sânul drept, iar cu stânga deasupra mijlocului corpului o draperie îngustă, care-i acopere șoldurile ; lucrare negligentă, provincială.

2. (Pl. XXIV, fig. 2, nr. 2). Figurină lucrată ca cea dela nr. 1. Aceeaș reprezentare figurată, în aceeaș mărime ; lipsind însă capul figurii, înălțimea ei e de numai 0.073. Exemplar cevà deosebit modelat față de nr. 1.

3. (Pl. XXIV, fig. 2, nr. 5). Fibulă în formă de arbalet, lucrată cu incrustații acum căzute, lungă de 0.07 m. Foarte bine păstrată.

4. (Pl. XXIV, fig. 2, nr. 3). Aplică lungă de 0.034 m.; ornamentată în relief cu o coroană de flori.

5. (Pl. XXIV, fig. 2, nr. 4). Aplică de forma unui capăt de ancoră cu două ramuri (diam. 0.03).

6. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 22). Aplică de forma unui scut heraldic, cu linii săpate în adânc în chipul unor litere, înaltă de 0.025.

7. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 1). Cârlig de atârnat, acum desfăcut, ca un cuiu lung, subțire și strâmb, cu vârful în formă de mugure, lung de c. 0.12 m.

8. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 2). Fibulă în formă de arbalet, lungă de 0.065. Foarte rău păstrată.

9. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 3). Fibulă în formă de arbalet, lungă de 0.078. A fost lucrată cu incrustații. O jumătate de vargă a arcului lipsește. Formă caracteristică.

10. (Pl. XXV, fig. 1 nr. 4). Idem, păstrată cu tot cu acul ei ; lungă de 0.05 ; lungimea vergii arcului de 0.042.

11. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 5). Idem, păstrat numai capul ei, cu curbura patului de arbalet (diam. c. 0.03) și varga arcului (necompletă ; lungă în total de c. 0.05). De remarcat e forma massivă a arbaletului.

12. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 6). Idem, fragment din patul arbale-

tului; bine modelat. Toate aceste fibule sunt în stilul secolului al III-lea d. Hr.

13. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 7). Cheie, lungă de 0.048 m.

14. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 8). Fragment dintr'un obiect de alamă, în formă de toartă de vas, înalt de 0.06 m.

15. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 9). Fragment dintr'un tub de bronz (o țeavă de fluer?) lung de 0.075 m.

16. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 10). Fragment analog cu nr. 7 (lung de 0.03).

17. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 11). Fragment analog cu nr. 7 (lung de 0.03 m.).

18. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 12). Inel, probabil făcând parte dintr'un alt obiect (diam. de 0.019 m.).

19. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 13). Inel, stilizat pe motivul unui șearpe care își mușcă în loc de coadă un alt cap (nu doi șerpi încolăciți în direcție opusă cari se întâlnesc cu capetele): diam. 0.027 m.

20. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 14). Bandă foarte subțire, lată de 0.01 m. și întoarsă în formă de inel; lungimea bandei e de c. 0.11 m.

21. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 15). Fragment din fundul unui clopot de forma și mărimea celor de pe aceeaș planșă, subt nr. 21.

22. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 16). Fragment dintr'un tub de bronz cu pereții groși, lung de 0.074 m., și având diametrul de c. 0.007 (acum e turtit).

23. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 17). Coperișul în formă de calotă sferică aplicată la un cilindru al unui obiect ce se termină ca o măciucă de baston (diam. de 0.057 m.), poate dela capătul unei răzămătoare de scaun, sau dela altă mobilă de casă.

24. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 18). Aplică de forma unei guri de fântână stilizată în cap de leu cu gura deschisă; diam. 0.033 m.

25. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 19). Clopot de forma unui trunchiu de piramidă cu fețe convexe, având ca bază un patrat, înalt de c. 0.090; urechile clopotului sunt în formă de coarne scurte cu vârfurile întoarse mult spre interior. Cele patru muchi ale piramidei formează jos un fel de picioare pentru răzemarea clopotului.

26. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 21). Clopot de formă turtită, dar în acelaș gen ca nr. 25, păstrat numai pe o înălțime de 0.073 m. Urechile îi lipsesc, deasemenea toată marginea de jos.

27. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 20). Aplică de bronz roșu în formă de T, păstrând aproape toate niturile (de alamă) cu cari fusese fixată pe o

cuirasă de piele *(lorica)*, probabil chiar pe piept. Bronzul a căpătat prin oxidare și ardere o patină oliv închisă, păstrând încă toate ornamentele în lanțuri de puncte, cu cari a fost împodobit: sunt numai ornamente lineare pe motivul a două triunghiuri așezate unghiu la unghiu, alcătuind un fel de aripi, perechi, perechi. Înălțimea aplicei e de 0.18, lățimea ei sus, la bara orizontală a lui T, c. 0.11.

28. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 23). Aplică de formă dreptunghiulară (0.018 pe 0.012) ornamentată cu cinci găuri așezate ca punctele la zaruri.

29. (Pl. XXV, fig. 1, nr. 24—38: toate fragmentele din josul figurii). 14 bucăți de plăci subțiri de bronz (una de formă rotundă, nr. 35), cari au servit la căptușirea a diferite obiecte de alt material, fie ca *aplice* propriu zise, fie ca simplă scoarță protectoare.

C. *Fier.* I. *Arme.*

1. (Pl. XXV, fig. 2, nr. 3). Vârf de săgeată cu trei muchi înguste, lung pe partea ascuțită de c. 0.050.

2. (Pl. XXV, fig. 2, nr. 5). Vârf de săgeată cu trei muchi late, lung pe partea ascuțită de c. 0.047.

3. (Pl. XXV, fig. 2, nr. 7). Vârf de lance, lung de c. 0.13 m., ascuțit în patru muchi.

4. (Pl. XXV, fig. 2, nr. 4, 8, 9). Trei vârfuri de *hastae* (toate trei probabil *spicula*: de fixat lancea în pământ și numai la nevoie de luptat și cu acest vârf împotriva dușmanului), lungi cât mai sunt păstrate, de 0.085 (4 și 8) și 0.108 (9); numerele 4 și 9 sunt goale pe din lăuntru, nr. 8 e massiv.

5. (Pl. XXV, fig. 2, nr. 2). Vârf de lance ușoară, poate un fel de *veruculum*, atât cât e păstrat, lung de 0.12 m. In partea de jos se mai văd încă două găuri prin cari treceau cuiele cu cari era fixat în lăuntrul lemnului lăncii.

6. (Pl. XXV, fig. 2, nr. 10 și 11). Două fragmente din partea de fier a două *pila* (așa de mari că suntem înclinați a gândi la tipul de *pilum* numit *catapultarium*, care era aruncat cu *catapulta*), ambele goale pe din lăuntru: nr. 10 lung de c. 0.107 și cu un diametru de c. 0.047, iar nr. 11 lung de 0.178 (1) și cu un diametru de c. 0.044.

(1) Umflătura ce se vede în fotografie pe la mijlocul lui pe stânga nu face parte din corpul armei, ci e o bucată de pământ cu rugină, *lipită* de ea, cât a stat în pământ.

7. (Pl. XXV, fig. 2, nr. 6 *a—d*). Patru fragmente din partea occipitală a unei *galea* obicinuite romane, găsite în al treilea turn de SE. Ni s'a păstrat încă în fragmentul cel mare (6 *a*) bordul de apărare a gâtului în întreaga sa lățime de 0.046 m. Din partea rotundă a coifului, acoperind capul, ni s'a păstrat afară de restul din 6 *a*, încă și 6 *b* și 6 *d*, iar din bordură fragmentul 6 *c*.

II. *Instrumente și unelte uzuale.*

1. (Pl. XXV, fig. 2, nr. 1). Fragment lung de c. 0.265 m. dintr'un târnăcop (1) (cf. tipuri analoage în *Obergerm.-Raet. Limes*, Lief. XXXIII, Kastell Stockstadt, Taf. IX, nr. 71, 72, 73).

2. (Pl. XXVI, fig. 1). 20 de cuie și piroane de diferite mărimi și forme (în majoritate însă cu floarea mică, turtită, și corpul în patru colțuri), lungi dela 0.28 (cel mai mare de pe planșă: în stânga), la 0.044 (cel mai mic: jos în stânga).

3. (Pl. XXVI, fig. 1, lit. *a*). Nit lung de 0.062 cu floarea lată, în diam. de 0.045.

4. (Pl. XXVI, fig. 1, lit. *b*). Balamà, cu partea rotundă necomplet păstrată și cu o parte din vârful ascuțit rupt, lungă de 0.1 m.

5. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 1). Secere. Fragment dinspre mâner, lung de c. 0.175 m.

6. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 2). Coasă. Fragment dela vârful ei (muchea coasei e perfect vizibilă în secțiune), lung de 0.185 m.

7. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 5). Coasă. Fragment dinspre mânerul ei (cf. un exemplu analog, întreg păstrat, în *Limes*-ul german, *l. c.* Taf. IX, nr. 7), lung, cu toate frângerile, de c. 0.27 m.

8. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 4). Fibulă în formă de arbalet; varga arcului e ruptă; partea dreaptă a patului de asemenea; e păstrată numai curbura patului cu partea dinspre ureche a acului (diam. fragmentului, 0.06 m).

9. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 3). Topor în formă de bardă lată ; fragment lung de c. 0.11 m. Găsit ca și cel următor, în turnul al treilea de SE.

10. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 7). Topor în formă de bardă îngustă; fragment lung de c. 0.132 m.

11. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 8). Topor mare, massiv; fragment lung de c. 0.137; diam. actual spre coadă, c. 0.036, găsit în al doilea turn de SE.

(1) In fotografie e așezat cu vârful în sus.

12. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 18). Secure mare de tăiat lemne în pădure (cf. analogia din *Limes*-ul german, *l. c.*, nr. 67), fragment lung de c. 0.168, și lat de c. 0.077, pe partea cea mai bine păstrată.

13. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 6, 9, 10, 12, 21, 22, 23). Șapte cuțite de diferite mărimi, dar cam de aceeaș formă, păstrate în parte chiar întregi: nr. 9, 10, 21 și 22. Dau exempli gratia dimensiunile nr. 21 : lama lungă de 0.113, lată spre mâner de 0.018, spre vârf de 0.013, partea de fier prinsă în mânerul de lemn, lungă de 0.033 (e păstrată numai până la prima pereche de găuri, prin cari treceau cuiele ce o fixau în lemn).

14. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 11). Belciug rotund, subțire, rupt, cu diam. de c. 0.055.

15. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 19). Belciug rotund, gros, păstrat întreg, cu diam. de c. 0.06.

16. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 13). Fragment dintr'o lamă, lată de c. 0.019, lung de c. 0.095.

17. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 14, 15, 16, 17 și 24). Cinci scoabe de diferite mărimi: cea mai mare (fără vârfuri) având o lungime de 0.11 m. Găsite în parte în săpătura interioară de lângă a doua curtină de SV.

18. (Pl. XXVI, fig. 2, nr. 20). Fragment nedeterminabil în chip mai precis: poate dela vreun ham ori frâu (lung de c. 0.085).

D. *Plumb.*—Nu s'au găsit decât două ornamente,—un fel de *aplice*, de forma unor cadre rotunde cu mâner, lucrate în parte à jour, în parte presat,—pe transeea dela poarta mică de SE spre clădirea apsidală (v. planșa XXXII, fig. 1, nr. 10 și 11). Diametrele lor sunt de 0.1 (vertical) pe 0.075 (orizontal), la cea din dreapta, nr. 11, și de 0,103 (vertical) pe c. 0.068 (orizontal, ținând seama și de partea ruptă în dreapta) la cea din stânga, nr. 10.

E. *Ceramica.*

I. *Terra sigillata.* In afară de fragmente fără nici un caracter, avem o bucată din partea dela gură a unui vas scund, cam de forma unei *patina*, (diam. 0.15), cu deschidere largă (diam. de 0.13), ornamentat cu *barbotine*, pe motivul frunzelor de iederă (v. pl. XXIX, fig. 2, nr. 2) și mai multe cioburi de căni și străchini în sigillata de a doua calitate, fără ornamente.

II. *Vase de pământ comune.* Mai toate vasele găsite în cetate, printre cari câtevà chiar întregi, alcătuesc o singură mare categorie

de *fabricate locale*. După forme ele se pot împărți în: 1° chiupuri mari de tot, de tipul *dolium*, cu diametru până la 1.30 m. și înălțimea cel puțin tot de atâta, găsite toate *in situ* (d. p. pe tranșeea spre interior, pornită din fața porții mici de pe curtina a II-a de NE, în intrarea porții de NV, înaintea turnului de S al porții de SV lângă curtina de S (1), etc.); 2° chiupuri și ulcioare de tipul amforei, cele mai numeroase din toate, de mărimi și forme diferite: cf. în pl. XXVII, fig. 2, nr. 2 (diam. sus 0.10, jos la gât 0.12, înălțimea gâtului 0.12 și diametrul curburii mari dela mijlocul vasului 0.32) față de nr. 7 (la gură 0.05, diam. gâtului 0.03), alăturea de nr. 7 din pl. XXVII, fig. 1, și în general aceste două figuri, unde am grupat cele mai caracteristice vase de tipul amforei; 3° ulcioare și ulcele cu o singură mănușă, iarăș de o mare varietate de forme: notez ca mai caracteristice, ulcica de formă conică, pl. XXVII, fig. 1, nr. 6 (înaltă de 0.152) și cea cu tipul de oenochoe, nr. 8 (cu gâtul larg în diam. de 0.062 iar pântecele de 0.155); 4° farfurii și străchini de tipul *patina* și *patella*: cf. în pl. XXVIII, fig. 1, nr. 4, păstrată aproape întreagă (diam. de 0.225 la buză și adâncă de 0.05), nr. 2 (adâncă de 0.07), nr. 3 (adâncă de 0.035), nr. 5 (fragment din buza unei mari farfurii de pământ roșu foarte bine lucrat, probabil marfă importată, și care a trebuit să aibă un diam. de c. 0.45 m. și o adâncime de c. 0.1 m.); 6° vase de tipul *hydria* și *olla*, ale căror capace primitiv ornamentate ori scrise apar destul de des în săpături (cf. pl. XXIX, fig. 1, nr. 3 cu diam. de 0.08, nr. 4 cu diam. de 0.12, nr. 2 cu diam. de 0.18, nr. 1 cu diam de 0.08, și pl. XXVIII, fig. 2, în stânga, cu diam. de 0.14) (2).

In ce privește materialul și tehnica acestor vase, distingem: 1° vase de pământ galben roșcat, bine frământat și ars: cele mai numeroase; 2° vase de pământ roșu intens, de factură mai negligentă: în această categorie intră toate chiupurile mari *(dolia)* dela Ulmetum; 3° vase de pământ negru de calitate inferioară; 4° *terra nigra* cu glazură și ornamente patinate (avem un gât de amforă în pl. XXIX, fig. 2, nr. 1, și o *patella* în pl. XXVIII, fig. 1, nr. 3).

Ornamente necunoscute față de cele descrise în prima mea comunicare despre Ulmetum nu am întâlnit.

(1) Cf. pl. VIII, fig. 1.

(2) Despre inscripțiile de pe ele voiu vorbi în comunicarea viitoare. Citez aici și un obiect în formă de dop, făcut din piatră moale, în forma unui trunchiu de con, iarăș cu inscripție pe el: înalt de 0.095, baza de sus cu diam. 0.105, cea de jos, 0.05 (pl. XXVIII, fig. 2, în dreapta).

III. *Lămpi.* Recolta de lămpi în ultimele campanii a fost deosebit de bogată: avem peste douăzeci și două aproape neatinse, încă vreo douăsprezece, cari deși fragmentare sunt totuș destul de complete pentru descrierea tipului lor și în sfârșit o sumă de alte fragmente din încă vreo douăzeci și trei de lămpi. Avem în deobște tipuri comune atât ca formă și dimensiuni, cât și ca ornamentare. Ele sunt, toate, fabricate locale, precum ne arată și tiparul pentru jumătatea de sus a unei lămpi, găsit în dreptul turnului de V al porții de SV (1) Materialul din care sunt făcute, e iarăș variat, dela pământul galben roșcat, fin, bine frământat și ars, până la mâlul sur, abiă ars. Vrednice de notat sunt următoarele motive ornamentale caracteristice.

1. (Pl. XXX, fig. 1, nr. 2). In câmpul din mijloc o figură bărbătească plecată mult pe piciorul stâng spre dreapta în poziția ultimului moment al atacului, împungând drept înainte cu o lance. Cf. nr. următor.

2. (Pl. XXX, fig. 1, nr. 5). In câmpul de mijloc un bărbat în poziție analoagă celei mai sus descrise, străpungând un leu care ridicat pe picioarele de dinapoi vrea cu labele dinainte să i se repeadă pe umeri și să-i prindă capul în gura lui larg deschisă. Gaura pentru turnat uleiul este așezată lateral, nesimetric, pentru a se cruța scena reprezentată în mijlocul câmpului.

3. (Pl. XXX, fig. 1, nr. 4). Lampă cu ornamente lineare simple așezate în chip de raze față de centrul ei: între cele două găuri ale lămpii o *cruce*, bine făcută, având deasupra ei ca un fel de soare cercul gol din mijloc cu razele lui.

4. (Pl. XXX, fig. 1, nr. 1 și 3). Mânerele lămpilor sunt stilizate în chip de măsci de teatru.

5. (Pl. XXX, fig. 1, nr. 6, și pl. XXIX, fig. 2, nr. 3). Mânerul lămpii stilizat ca acroteriu.

6. (Pl. XXXI, fig. 1, nr. 7). In câmpul din mijloc, capul întors spre stânga al unui geniu înaripat: se distinge bine partea de sus a aripei.

7. (Pl. XXXI, fig. 1, nr. 20). Mâner de lampă stilizat ca mască.

8. (Pl. XXXI, fig. 1, nr. 24). Vârf de lampă cu semnul *crucii* pe el. (Poate tot astfel va fi fost și lampa de pe pl. XXX, fig. 2, nr. 5; acum însă liniile sunt prea roase și nu se mai poate precis distinge desemnul făcut).

(1) Vezi pl. XXX, fig. 2, nr. 8.

F. *Cărămizi.* — Tipurile de cărămizi găsite la Ulmetum, în zidurile cetății și în dărâmăturile din lăuntru sunt de material, coloare, tehnică și dimensiuni așà de variate, încât merită să fie cercetate comparativ și de aceea dau aici următorul tablou, pentru a puteà servì și la alte cercetări viitoare într'un chip cât mai expeditiv și curent :

MATERIAL	Coloarea	Lung.	Lăț.	Gros.	LOCUL unde au fost găsite
		în centimetri			
Lut amestecat cu puține fragmente dintr'o cărămidă mai veche și mai roșie; pasta bine frământată, nu însă îndestul de presată, e plină de spații goale; bine ars	galben roșcat	31	27	4.5	In zid
Argilă nisipoasă foarte fină, bine frământată, nu îndestul presată, dar bine arsă	galben cenușiu	32	32	4.5	In zid
Lut bine curățit, frământat, ars și presat	roșu	31	30	4	»
Lut imperfect curățit, însă bine frământat și ars	galben urît	31	30	4	»
Argilă nisipoasă foarte fină, bine frământată și arsă	roșu	31	29.5	5	»
Lut imperfect curățat, nu prea presat, bine ars	roșu	37	37	5.5	Intrarea turnului rotund de N.
(Cărămizile sunt despărțite prin straturi de moloz de 0.06 m.)					
Lut necurățit, imperfect frământat, bine ars	roșu urît	31	30	3	Colțul de S al celui de al III-lea turn patrulater de pe laturea de SE.

Stratele de cărămidă, cari alternau pe jumătatea superioară a zidului cu stratele de beton, aveau pe cât putem judecà după resturile unor astfel de strate, căzute fără să se disloace prea tare cărămizile, o grosime de cel puțin 0.45 m. Acelaș strat pare însă a nu fi fost format din acelaș fel de cărămizi, ci din rânduri de cărămizi deosebite. Astfel la încheierea turnului rotund de Est cu a III-a curtină de SE stratul este format din următoarele feluri de cărămizi.

Rândul I: lut necurățit, imperfect frământat, bine ars, de coloare roșie întunecată.

Rândul II: același material ars până la negru.

Rândul III: argilă fină nisipoasă, necurățită și amestecată cu sfărâmături de cărămidă roșie, având coloarea cenușie-galbenă.

Rândul IV: lut roșu cu pasta neegal frământată, bine arsă.

Dimpotrivă la colțul de S. al celui de-al treilea turn patrulater de pe laturea de SE avem căzut un întreg strat de cărămizi în valea dinspre Miazăzi, și în care observăm: în r. 1, 2 și 3 un singur fel de cărămidă, identică cu cea din r. III precedent, iar în r. 4 asemănătoare cu cea din r. I precedent. Rândurile erau despărțite prin strate de mortar groase de c. 0.06. Același strat de mortar despărția, sus și jos, stratele de cărămidă de cele de beton.

G. *Obiecte de sticlă.* — (Cf. pl. XXXI, fig. 2). Distingem între sticlele dela Ulmetum, afară de geamurile verzui, bine cunoscute, documentate numai prin câtevă fragmente mărunte, următoarele specii de *vase:* 1° cupe mici cu picior, în număr foarte mare; 2° vase cu fundul ascuțit, pentru unguente și parfumuri; 3° sticle mai mari de păstrat lichide, cu fundul lat și cu torți ca la vasele de pământ.

In amănunte observăm:

Planșa citată, nr. 1—7. Picioare de cupe întregi (cu diam. fundului rotund de 0.035—0.040), la cari s'a păstrat încă o parte din corpul vasului. Dintre acestea la nr. 2 corpul erà împodobit cu dungi mici, obținute chiar din tipar, ce plecau dela legătura cu piciorul spre gură, iar nr. 4 și 7 cu câte două fășii, *aplicate,* îndreptate iarăș dela picior în sus; ele nu sunt la egală distanță, așà că nu înseamnă chiar diametrul cupei. Pasta e albăstruie ori verde. Nr. 8—17: picioare întregi de cupă (cu diam. dela 0.035—0.050 m). Nr. 18—26: fragmente de picioare de sticlă.

27—33. Funduri de vase fără suport, toate de o coloare verde-galbenă, mai mult sau mai puțin irizate. Toate sunt răsfrânte în sus, astfel că formează un con scund cu vârful spre interiorul vasului.

34—35. Gură de vas de tipul vaselor cu gâtul lung și corpul scund, aproape plat. Pastă albă irizată.

36. Gura cu gâtul și mânușile unui vas de sticlă de forma unei oenochoe. Pastă albăstrie, irizată.

37. Fragmente dintr'o gură identică. Pastă verzuie.

38. Gât de sticlă de tip comun. Oliv deschis.

39—40. Fragmente de pahare (cel dintâiu oliv deschis, celălalt alb).

41. Fragment din corpul unei sticle. Albastră clară.

42—44. Funduri conice de sticlă (primele două albe-albastre, al treilea verde).

45. Mănușe dreaptă de borcan (pastă oliv) irizată în verde de smaragd, împodobită cu șențulețe în direcția lungimii ei.

46. Fragmentul unei mănuși rotunde massive de sticlă, pastă oliv, irizată în violet.

47. Fragment din buza unui vas, împreună cu mănușa, pastă oliv.

H. *Obiecte de os, corn și piatră* (1). — Printre lucrurile de os găsite în cetate, mai de interes sunt pieptenii reproduși în pl. XXXII, fig. 1, nr. 9 și 12, dintre cari unul (de 0.092×0.050) deși rupt în mai multe bucăți se poate complet întregi. E de os foarte rezistent și compact; de ce animal, nu pot precizà. Apoi, nr. 6 și 17, două capete de undrele de os; nr. 16 și 19, două plăsele de cuțite (diferite), din cari una, nr. 19, ornamentată cu mici cercuri duple, concentrice; nr. 1, un fragment de fluer: păstrată numai o gaură de aer; nr. 4, un fragment de plăseà de spadă, ornamentată cu linii de găuri și păstrând încă în ea cuiul de bronz cu care a fost fixată pe partea metalică a mânerului armei; nr. 13, o bucată de plăseà de cuțit, păstrând încă cuiul de fier, cu care a fost prinsă.

Foarte multe coarne de cerb au fost găsite la Ulmetum. Prezența lor aici păreà neclară, căci de alimentarea garnizoanei și locuitorilor cu atâta carne de cerb nu puteà fi vorba. Diferite mânere de cuțite, parte numai începute în lucru, parte isprăvite, ne arată că aceste coarne erau aduse aici ca import, în vederea prelucrării lor. Dau pe pl. XXXII, fig. 2, un număr de astfel de coarne, în parte, ori în total prelucrate.

Tot pe această din urmă planșă reproduc cinci cute de gresie pentru ascuțitul armelor și instrumentelor, de mărimi și forme deosebite și, în special două din ele, foarte uzate.

Inainte de a încheià această comunicare, țin și acum să mulțămesc din acest loc funcționarilor Muzeului și școlarilor mei prac-

(1) In prima comunicare despre *Ulmetum* am vorbit la acest paragraf de «fusaiolele» găsite în cetate. Numărul lor firește a crescut în campaniile din urmă. Neprezentând însă nimic remarcabil față de cele publicate, nu mă mai opresc aici asupra lor și nici nu le mai reproduc în planșe.

ticanți la săpături, pentru sârguința și grija ce au avut-o în împlinirea tuturor însărcinărilor ce li s'au încredințat. Și de data aceasta d-l D. M. Teodorescu mi-a fost de cel mai prețios ajutor, și îi mulțămesc aici în chip special.

Intr'o comunicare viitoare voiu descrie și interpretà inscripțiile și monumentele figurate, descoperite în cetate, încheind acest raport pe care am onoarea a vi-l prezentà azi în prima lui parte.

OBSERVAȚIE
CU PRIVIRE LA
PLANUL GENERAL AL CETĂȚII.

Planul general al cetății *Ulmetum*, dat pe o planșă specială la sfârșitul acestei comunicări, cuprinde toate rezultatele săpăturilor de până acum. El a fost lucrat ca original în colori și cuprindeà o legendă în care se arătà însemnarea diferitelor colori întrebuințate pentru deosebirea diferitelor construcții ale cetății, cari erau, fie de caracter deosebit, dar din aceeaș epocă (d. p. pavajul porților ori al intrărilor în turnuri, canalurile, scările de pe curtine, soclul extern și intern al zidurilor, redate cu hașuri albastre, față de negrul cu care erà desemnat în general zidul), fie de caracter asemănător, dar din epoce deosebite (d. p. zidurile clădirii apsidale—vechi—redate ca negru, față de zidurile — târzii — dela porțile de NV și SV ori de pe curtinele de NV și SV, desemnate cu roșu, sau strâmtările dela porțile mari — vechi — însemnate cu verde ori cu verde și negru, față de strâmtările — târzii — dela porțile mici, redate cu roșu). Toate aceste distincțiuni sunt firește pierdute în planul nostru general, dat numai în negru, pe cale pur zincografică. Totuș el se poate ușor înțelege după lămuririle date acum și cu ajutorul amănuntelor ce se pot vedeà mai sus în textul comunicării. O reproducere în colori a acestui plan general mi s'a părut deocamdată prea timpurie, întrucât mai sunt încă săpături de făcut și deci la o viitoare comunicare asupra nouălor rezultate, el ar fi rămas învechit. Când cetatea va fi toată desgropată, un atare plan în colori va fi, nici vorbă, adăogat ultimei expuneri, fără rezervele de caracter economic pe care mi le impun acum.

RÉSUMÉ

Le camp d'Ulmetum, II.

Résultats de la deuxième et troisième campagnes de fouilles, des années 1912 et 1913. Première partie.

Pendant la deuxième et la troisième campagne de fouilles à Ulmetum, tout le mur d'enceinte, avec ses portes et ses tours, ainsi qu'une assez grande partie de l'intérieur du camp, ont été complètement déblayés, mesurés et étudiés. La présente communication aura pour objet la description des murs et autres constructions du camp et des menues découvertes faites dans les diverses régions de la cité; quant aux monuments, écrits ou figurés, trouvés dans les murs mêmes du camp ou dans les décombres, j'y reviendrai dans ma prochaine communication sur Ulmetum.

I. *Le mur d'enceinte du camp.* Nous avons décrit, dans la séance du 3 février 1912, la partie extérieure du mur d'enceinte, jusqu'à la courtine du S, alors déblayée seulement sur une longueur de c. 2 m. (Voir *le Camp d'Ulmetum*, I, p. 514 et le plan fig. 3, p. 506). Nous continuons maintenant la description de la partie extérieure du mur du camp.

La courtine du Sud, entre la première et la deuxième tour carrée à droite de la porte SO, a une longueur de 32.15 m.; elle forme un angle (de c. 164° 30′) vers l'extérieur, à distance de 14.80 m. de la première tour carrée et descend en terrasses vers le ESE en suivant l'inclination du terrain (voir ci-dessus p. 246, fig. 1, la vue de face de cette courtine et pl. I, fig. 1, la vue perspective de ses terrasses). Dans cette courtine nous constatons une petite porte, dont il sera parlé au paragraphe respectif. L'état de conservation de la courtine est assez mauvais. (Voir ci-dessus p. 247, fig. 1—3, p. 253, fig. 10, p. 261, fig. 17, vue de face et coupes transversales de la courtine). L'épaisseur du mur à l'endroit de l'escalier intérieur, qui conduisait à la terrasse crénelée, est seulement de 1.74 m. (voir ci-dessus p. 247, fig. 3); dans la coupe $\alpha\beta$ (*ibid.*, fig. 2) son épaisseur est de 2.58 et dans la coupe $\eta\vartheta$ (voir p. 253, fig. 10) de 2.65 m. Un égout traverse, non loin de la porte, le mur de cette courtine au niveau du socle: son ouverture est large de 0.20 × 0.20 m.

La première courtine du SE, entre la II-e et la III-e tour quadrilatère de ce côté du camp, forme aussi un angle (de c. 148°) vers l'extérieur, se composant de deux parties bien distinctes: l'une, longue de c. 33.80 m., à peu près complètement détruite, l'autre, longue de 17.70 m., assez bien conservée, surtout sur son côté E, où le mur s'élève encore à une hauteur de 2.40 m. au-dessus du socle (voir p. 248, fig. 4 et pl. I, fig. 2, avec pl. II, fig. 1 et 2). Deux égouts traversent cette courtine près des deux tours qui la flanquent (voir les planches citées) et, à distance de 5.31 m. de la tour carrée de droite (voir ci-dessous), on voit aussi ici une petite porte. L'épaisseur du mur est, à l'escalier intérieur (voir la coupe λμ, p. 249, fig. 5), de 2.18 m., sur la coupe οπ de 2.70 (voir p. 249, fig. 6) et sur la coupe ικ de 2.80 (voir p. 253, fig. 10).

La deuxième courtine du SE, longue de 32.60 m., forme, de même que les deux ci-dessus décrites, un angle (de c. 164°) vers l'extérieur, à une distance de 5.85 m. de la tour carrée qui la flanque à gauche. Cette courtine aussi est traversée par un égout, au niveau du socle. Pas de porte ici. La conservation est assez mauvaise (voir p. 250, fig. 7, vue de face, et la phot. pl. III, fig. 1). L'épaisseur du mur varie entre 1.70 m. (à l'escalier intérieur: voir la coupe φ χ, p. 251, fig. 8) et 2.60 m. (coupes τυ et ψ ω, p. 254 suiv., fig. 11 et 12).

La troisième courtine du SE, rectiligne, longue de 20.50 m., est mal conservée et paraît avoir eu dès l'origine une facture moins soignée que les autres (Voir p. 252, fig. 9 et pl. III, fig. 2). Pour son parement on a utilisé des bornes assez rudement équarries, en partie avec des inscriptions encore conservées (je reviendrai là-dessus dans ma prochaine communication). Cette courtine a aussi son égout. L'épaisseur de son mur est de 2.63 m. (coupe α′β′, p. 255, fig. 12)—2.70 m. (coupe γ′δ′, p. 256, fig. 13).

En ce qui concerne l'extérieur des trois tours carrées déblayées pendant ces dernières campagnes de fouilles, nous remarquons: La première tour du SE est, si nous exceptons la grande φρουρά du côté NO, la plus grande du camp (10.90 × 13.15 × 10.90). C'est qu'elle avait à défendre des courtines d'une longueur excessive: 32 m. à gauche et 51.50 m. à droite, dont 17.30 vers la gauche et 33.80 vers la droite, n'avaient pour les protéger que cette tour, parceque à ces distances les courtines tournaient en angle très prononcé vers d'autres tours (Voir le plan général du camp). Cette tour est très mal conservée (voir p. 253, fig. 10). La deuxième tour quadrilatère du Sud a la forme d'un rectangle trapezoïdal de 7.33 × 13.50 × 7.80 m. Elle est à l'extérieur la mieux conservée de toutes les tours du camp: son mur s'élève encore à une hauteur de 2.20 m. (voir p. 254, fig. 11, le premier dessin et les phot. pl. II, fig. 2 et pl. IV, fig. 1). La troisième tour du SE a ces dimen-

sions: 8.70 × 12.20 × 9.00. Elle est mal conservée (voir les dessins p. 255, fig. 12). La tour d'angle de l'E, en forme de fer à cheval, est la plus grande des tours d'angle du camp. Elle a un diamètre de 15.44 m. et un circuit de 37.40 m. Du côté E, le mur est traversé par un égout au niveau du socle. État de conservation très mauvais.

Les petites portes du camp, de simples ouvertures dans le mur d'enceinte, sans tours de défense sur les flancs, comme aux deux grandes portes d'Ulmetum sur les côtés NO et SO, et même sans contreforts, sont en nombre de quatre: deux sur le côté SSE et deux sur le côté NE. Ces deux dernières—des brèches informes dans la muraille—sont tellement détruites, que je n'ai pu les reconstituer qu'à l'aide des deux autres du côté SSE. Toutes ces petites portes ont à peu près le même plan; la mieux conservée, celle de la première courtine du SE (voir le plan général et les plans, coupes et vues, p. 248, fig. 4, p. 254, fig. 11, p. 258, fig. 14—16) a vers l'intérieur une largeur de 2.42 m. et vers l'extérieur, à cause des piliers, seulement 1.31 m. (voir phot. pl. IV, fig. 2). L'entrée est pavée vers l'extérieur de grands blocs équarris et vers l'intérieur de pierres plus petites et irrégulières. Quoique très modeste par ses dimensions, cette porte a encore été rétrécie à une plus basse époque, gardant à l'extérieur une ouverture large de seulement 0.80 m. Le grand bloc qui a servi à cet effet est encore sur place (voir la coupe p. 259, fig. 16 et phot. pl. IV, fig. 2). Cette porte est conservée jusqu'à une hauteur de 1 30 — 1.45 m. au-dessus du niveau de l'entrée. Une autre petite porte, assez bien conservée (jusqu'à une hauteur de 1.04—1.13 m.) pour pouvoir être reconstituée dans ses détails, est celle du côté S du camp; sa largeur à l'intérieur est de 2.48 m.; les piliers à l'extérieur n'existent plus; mais d'après les traces laissées par les pierres de taille dans le mortier, la largeur de la porte à l'extérieur n'a pu dépasser 1.50 m. Ce qui est à cette porte intéressant à noter, c'est la direction de son axe inclinée par rapport au front du mur du camp (Voir p. 261, fig. 17, le plan, les coupes et les vues de cette porte et la phot. pl. V, fig. 1). Cette porte a aussi été rétrécie vers l'extérieur, jusqu'à une largeur d'entrée de seulement 0.75—0.80 m. Les petites portes des courtines du NE (voir le plan général du camp et les plans de détail reconstitués, p. 263 suiv.) ont dû avoir, à ce que nous en pouvons juger d'après les restes de leurs fondements, les mêmes dimensions que les ci-dessus décrites, n'ayant non plus aucune tour ou contrefort de défense sur leurs flancs.

A l'intérieur du camp, nous avons déblayé jusqu'à présent toutes les tours, le front intérieur des courtines, une grande portion de terrain devant la porte et la première courtine du NO, — puis une autre portion encore plus vaste devant l'entrée du SO et la courtine du S, — enfin c. 600 m. □ dans

la partie E du camp, à l'intersection des deux tranchées partant des petites portes du SE et NE vers l'intérieur du camp. Tout le mur est travaillé à l'intérieur de la citadelle en *opus incertum;* les interstices des pierres sont soigneusement remplis de mortier (voir pl. XI, fig. 1) ; nous ne rencontrons du parement régulier qu'aux deux portes du NO et du SO et aux piliers, qui, dans la grande tour du NO et dans la tour d'angle du N, soutenaient les étages supérieurs. Pour la construction du mur du camp on n'a employé des briques que par exception dans la partie inférieure, tandisque la partie supérieure, à en juger d'après les décombres du côté SE de la citadelle, était construite à la manière byzantine en chaînes de briques alternant avec des couches de béton.

La troisième courtine du SE près de la tour d'angle d'E et la première courtine du NO faisant exception, toutes les autres courtines du camp possèdent à l'intérieur des escaliers doubles, pratiqués dans l'épaisseur du mur perpendiculairement sur son front. De grands blocs équarris, de dimensions inégales, servent de marches, dont la largeur varie entre 0.76 m., à la première courtine du NE, et 0.93 m., à la troisième du NO (cet escalier est le plus beau et le mieux conservé : jusqu'à une hauteur de 1.78 m. : voir ci-dessus p. 266, fig. 20) et la hauteur entre 0.28 et 0.40 m. L'état de conservation des escaliers est assez bon (voir pl. V, fig. 2, VI — VIII, pl. IX, fig. 1 ; voir aussi ci-dessus fig. 5 et 8). Un détail intéressant qui mérite être cité, c'est que l'espace libre, en bas, au milieu de ces escaliers doubles, varie beaucoup de l'un à l'autre. En comparant la longueur des courtines à la largeur des escaliers, on remarque le rapport proportionnel entre la largeur de ceux-ci et la longueur de celles-là. Il semble que pour la défense des longues courtines, les escaliers devaient avoir plus d'espace, pour qu'un plus grand nombre d'hommes puissent à la fois monter à la terrasse crénelée.

Nous passons maintenant à la description de l'intérieur des tours du camp. La tour d'angle de l'E est à peu près circulaire (les deux axes, 9.88 et 9.84), avec un front rectiligne (5.11) seulement du côté de l'entrée ; celle-ci avait eu d'abord 1.45 — 1.50 m. de largeur, puis à une époque postérieure avait été rétrécie à 1.15 m. ; ce rétrécissement encore d'une assez bonne facture date — d'après son aspect — du même temps que celui que nous avons constaté à la grande porte du SO. En face de l'entrée le mur est percé par un égout (0.30 × 0.30 m. ; voir pl. IX, fig. 2). Au milieu de la tour on avait construit, pour le soutien des étages supérieurs, un pilier quadrangulaire (2.37 × 2.40 m.) en béton et chaînes de briques (voir ci-dessus fig. 26 et pl. X, fig. 1), mais de manière à laisser passer par son milieu, dans la même direction que l'égout, un conduit voûté en plein cintre, haut de 0.70 et large de 0.55 m., construit tout en briques et pavé de briques. La tour

nous est conservée jusqu'à une hauteur de 1.25 m. au-dessus du socle ; l'épaisseur du mur varie entre 2.50 m. et 2.80 m.

La tour quadrangulaire du NE, conservée jusqu'à une hauteur de 1.15 m. au-dessus du socle, a 5.30×4.43 m. à l'intérieur. L'entrée, large de 1.30 m., fut plus tard complètement obstruée par des constructions barbares (voir pl. X, fig. 2). A l'intérieur de cette tour on observe, placé du côté N, un mur de bonne époque, en béton, épais de 0.65 m., qui traverse obliquement la tour, à peu de distance du mur du camp (voir pl. XI, fig. 1). Il semble que ce mur constituait la substruction d'un escalier en bois, qui montait aux étages supérieurs. Le mur de la tour a une épaisseur de 2.60 — 2.65 m. On a trouvé dans la tour, entre autres objets moins caractéristiques, une lampe en terre cuite avec la représentation en relief d'un combat entre un homme et un lion. –

La tour d'angle du N a été à peu près entièrement démolie par les habitants du village voisin, qui cherchaient de la pierre de taille pour la construction de leur église. Le mur de la tour est conservé à l'entrée jusqu'à une hauteur de c. 1.30—1.45 m. et à l'intérieur jusqu'à 1.10 m. au-dessus de socle. Du pilier du milieu, qui avait été soigneusement paramenté de beaux blocs équarris, il ne reste aujourd'hui que 0.30 m. au-dessus du socle: les paysans l'ont tout démoli. Le diamètre de la partie circulaire de la tour est de 9.44 m.; la plus longue des axes, de 10.04. L'entrée est asymétrique par rapport au plan de la tour, étant très déviée vers le NO; sa largeur est de 1.58 vers le camp et de 1.50 m. vers la tour (voir le plan général). Le pilier central, quadrangulaire, de 1.75 × 1.80 m., est de même placé sans symétrie par rapport aux axes et à l'entrée. Le mur de la tour a une épaisseur de 2.50—2.60 m.; en ce qui concerne sa construction on peut remarquer dans l'intérieur l'usage que l'on a fait des chaînes de briques (type 0.37 × 0.37 × 0.05) entre des couches de béton, même dans la partie inférieure du bâtiment (voir pl. XII, fig. 1; cp. pl. XI, fig. 2). On a trouvé dans cette tour deux pierres de moulins à bras, différentes, aux diamètres de 0.60 et 0.70 m.

La tour du N de la grande porte du NO (longue de 5 m. et large jusqu'à 4.85 m.) est très caractéristique tant par son plan (voir ci-dessus p. 273, fig. 27, à droite), que par l'aspect des couches des décombres, examinées en coupe verticale. Son entrée, d'une largeur exceptionnelle (2.10 m.) est placée du côté N, contre le paroi même de la tour. Vers le camp le cadre de la porte, en pierre de taille (voir pl. XII, fig. 2 et pl. XIII, fig. 1) rétrécit l'entrée jusqu'à 1.30 m. Au temps de la décadence d'Ulmetum un mur barbare finissait du côté Sud dans l'entrée même, la diminuant encore jusqu'à seulement 0.83 m. (voir fig. citées et fig. 27). Le mur de cette tour, con-

servé à l'entrée jusqu'à 1.87 m. et sur le pourtour jusqu'à 1.20 m., nous montre aussi la même technique qui emploit aux parties supérieures des chaînes de briques alternant avec des couches de béton. En déblayant cette tour nous avons pu constater dans la section des éboulements les couches suivantes (voir p. 274, fig. 28), de haut en bas: 0.50 m. terre végétale, débris de tuiles, petites pierres, — 0.55 m. beaucoup de tuiles avec du mortier, des pierres et de la terre végétale, — 0.50 m. de la pierre, des briques, du mortier, peu de tuiles, — 0.30 m. (parfois jusqu'à 0.40 m.) de la cendre presque pure en si grande quantité et si dense qu'elle peut être extraite en blocs, — 0.65 m. de la terre avec de la cendre et quelques briques et pierres. La cendre provient de céréales complètement calcinées; on reconnaît encore la forme des grains, qui semblent avoir été de l'avoine: un grand dépôt sur lequel la tour s'est ensuite écroulée. Le mur de cette tour est épais de 2.50—2.55 m.

La tour d'O de la grande porte du NO est un peu plus plate que celle du N: elle a une longueur de 4.71 sur une largeur maximale de 4.80 m. L'entrée dans la tour (voir pl. XIII, fig. 2) large de 1.26—130 m. est pavée de briques. Le mur est conservé jusqu'à une hauteur de 1.30 m. au-dessus du socle. Son épaisseur est de 2.50—2.60 m.

La grande tour quadrilatère du NO (v. pl. XIV, fig. 1 et le plan p. 275, fig. 29) a à l'intérieur 10.46 × 14.75 (vers le camp) — 14.90 m. (vers l'ennemi) = c. 155 m. □. Deux piliers quadrangulaires (2.00 × 1.90 m. au socle, 1.60 × 1.62 m. au fût) symétriquement placés (voir le plan cité) soutenaient les étages supérieurs. Jusqu'à une hauteur de 1.30 m. ils sont construits en béton encaissé par des pierres de taille; en haut des chaînes de briques alternent avec des couches de béton (voir le plan, fig. 30 et les pl. XIV, fig. 1 et 2, XV, fig. 1). L'entrée de la tour en pierres équarries (v. pl. XV, fig. 2) avait eu au commencement une largeur de 2.48 vers la tour et de 1.86 m. vers le camp. Peu après les mêmes constructeurs byzantins qui l'ont bâtie, l'ont rétrécie du côté du camp avec de petits piliers en briques, jusqu'à 1.10 m. (voir le plan, les vues et les coupes, fig. 31—33 et pl. XV, fig. 2): cette partie de l'entrée est conservée jusqu'à une hauteur de 2.02—2.32 m., tandisque vers l'intérieur de la tour il ne nous reste du mur ancien que 1.10—1.15 m. au-dessus du socle; le reste de la tour est conservé jusqu'à 1 m. au-dessus du socle. L'épaisseur du mur est de 2.60—2.70. A l'origine la tour avait été pavée de briques (cp. la coupe, fig. 34). Dans cette tour nous constatons encore sur la droite deux petits réservoirs de 2.90 × 1.55 m. de largeur et 1.50 m. de profondeur, qui ont peut-être servi comme greniers — et, dans le coin S de la tour un autre, plus grand (c. 3.40 × 3.50) de l'époque quasi-barbare de la cité, construit en pierres liées avec de

la terre, conservé, par endroits jusqu'à une hauteur de 2 m. (v. pl. XV, fig. 1). Entre les deux piliers de la tour on a trouvé deux moulins à bras, de 0.70 m. de diamètre, et entre eux la partie supérieure d'un autel en marbre avec une dédication grecque en l'honneur de l'impératrice Tranquillina. Près du pilier du N a été trouvé un autre moulin à bras, de 0.70 m. de diamètre, et les restes informes d'un autre autel en marbre ressemblant par sa facture à celui dédié à Tranquillina et qui avait été probablement préparé à recevoir une inscription analogue en l'honneur de Gordien III. Je n'insiste plus ici sur les autres petites découvertes faites dans cette tour.

La tour d'angle de l'O est dans notre camp la plus petite des trois tours de ce genre ; à peu près circulaire, elle a un rayon de 3.50 m. L'entrée est large de 1.20 m. vers le camp et de 1.54 vers la tour. Le mur, conservé jusqu'à une hauteur de 1.05 m., a une épaisseur de 2.50 m.

La tour de l'O de la grande porte du SO (v. pl. XVI, fig. 1 et le plan de la fig. 35, pag. 281) est plus large (à la base 5.37 m.) que longue (4.91 m.). L'entrée a une largeur de 1.30 m. L'épaisseur du mur, conservé jusqu'à une hauteur de 1.60 m., varie entre 2.50 vers le camp et 2.66 près de la jonction de sa courbure avec la courtine. Dans cette tour on a trouvé beaucoup d'objets en fer (entre autres un entier dépôt de couteaux), des appliques en os, des lampes, dont l'une chrétienne, un moule en terre cuite pour la partie supérieure des lampes, parfaitement conservé ; puis beaucoup d'objets de moindre importance.

La tour du S de la porte du SO (v. pl. XVI, fig. 2 et XVII, fig. 1, avec le dessin, fig. 35, pag. 281) est plus longue (5.30 m.) que large (4.72 m.). Le mur, uniformément conservé jusqu'à une hauteur de 1.30 m. au-dessus du socle (v. p. 282, fig. 36, une coupe longitudinale de cette tour), a une épaisseur qui varie entre 2.50 m. vers le camp et 2.75 m. vers la courtine du SO. L'entrée, large de 1.30 m., est bien travaillée avec de grands blocs parmi lesquels nous avons eu la surprise de voir encastré un autel votif du temps de Marc-Aurèle et Lucius Verus, mentionnant les *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*. Une coupe à travers les décombres trouvées dans la tour (voir p. 283, fig. 37) nous montre la succession de plusieurs époques de civilisation à Ulmetum. Dans les couches inférieures on a trouvé plus de deux cents petites monnaies en bronze des empereurs du IV-e et V-e siècle (nous avons la série de Julien à Théodose II), une monnaie en bronze de Maurice Tibère, et d'autres objets de moindre importance.

La grande tour carrée du S (la première du SE) a 8.10 × 8.13 m. Par endroits démolie jusqu'au socle (voir la coupe ci-dessus, p. 284, fig. 38), elle est vers le camp encore conservée jusqu'à une hauteur de 2 m. (v. pl. XVII, fig. 2). Le mur est épais de 2.50 (vers l'extérieur) — 2.75 (vers le camp)

L'entrée est très large : 2.13 m. vers la tour, 1.60 m. vers le camp. Au temps de la décadence d'Ulmetum, elle avait été rehaussée jusqu'à 0.80 m. au-dessus du seuil primitif (v. p. 284, fig. 38, la coupe II—II et pl. XVIII, fig. 1, pl. XVII fig. 2). Au contraire le niveau intérieur de la tour a été dès le commencement beaucoup plus bas (c. 1 m.) que le seuil, car nous constatons un escalier descendant dans la tour. Cette différence de niveau vient de l'inclination trop abrupte du terrain de ce côté du camp.

La deuxième tour quadrilatère du SE (5.05 — 5.09 × 8.50 — 8.62) est assez mal conservée à l'intérieur : seulement jusqu'à 0.65 — 0.82 m. au-dessus du socle sur les trois côtés exposés à l'ennemi, et jusqu'à 1.80 m. vers le camp (voir la coupe ρσ, pag. 285, fig. 39). Le mur a une épaisseur de 2.50 — 2.60 m. L'entrée, large de 1.50 m., est continuée à l'intérieur de la tour par une terrasse en béton, qui semble avoir été le socle des piliers (peut-être en bois), qui soutenaient les étages supérieurs. Dans cette tour nous avons trouvé — entre autres objets — un moulin à bras, probablement tombé des étages supérieurs (v. pl. XVIII, fig. 2) et une inscription byzantine, mentionnant à Ulmetum les *milites lanciarii iuniores*.

La troisième tour du SE (6.13 × 6.87 — 7.00 m.) est assez bien conservée (v. pl. XIX, fig. 1) : jusqu'à une hauteur uniforme de c. 1.80 m. L'entrée est large de 1.60 m. Dans cette tour les maçons qui travaillaient au mur (sans doute des soldats de la *legio* ou *numerus* des *lanciarii iuniores*) nous ont laissé deux graffiti, tracés dans le mortier encore mou, qui remplissait les interstices des pierres : *Domino fratri* et *vivam*. En outre on a trouvé des fragments d'une *galea* en fer, des restes de haches en fer et d'autres objets de moindre intérêt.

Je passe à la description de l'intérieur des portes. Les portes d'Ulmetum reproduisent le plus simple des types connus : celui avec une seule entrée et sans *propugnaculum*, qui revient aussi à *Tropaeum Traiani* et à *Troesmis*, mais encore plus réduit qu'à Ulmetum, où nous avons le type de la Porta Pinciana ou de la Porta Salaria de Rome, dont les entrées sont continuées à l'intérieur par des contreforts qui défendent de côté les entrées des tours qui flanquent les portes.

La profondeur de la porte du SO (v. le plan, p. 281, fig. 35) est de 4.20 m., sa largeur de 4.55 m. Les contreforts sont épais de 3.25 m. Ils dépassent le front intérieur du mur du camp avec 1.35 m. (à droite) et 1.65 m. (à gauche). L'entrée et les contreforts sont parementés de pierres de taille (en partie des monuments votifs ou funéraires plus anciens). Cette porte n'est conservée que jusqu'à une hauteur maximale de 1.20 — 1.40 m. (comparer la vue donnée ci-dessus, p. 288, fig. 40 et pl. XIX, fig. 2). Le terrain à l'intérieur du camp en face de la porte du SO, déblayé jusqu'à une distance

de 25 m. vers le NNE, dans la direction de la rue principale du camp et jusqu'à 30 m. vers le SE, le long de la II-e courtine du SO, jusqu'à la tour quadrilatère la plus proche (voir le plan général), ne nous a livré que des ruines informes de murs faits sans aucun soin (les pierres sont liées avec de la terre jaune ou noire) et, à l'intérieur de ces constructions primitives, beaucoup de fragments de vases de facture locale, des débris en fer (couteaux, pointes de flèches, etc.), en verre, en os, de petits objets en bronze (fibules, cloches, etc.), des graines de lin, des lampes, enfin tous les vestiges, si communs de la vie romaine provinciale des derniers siècles, avant la conquête définitive des régions danubiennes par les Slaves. Je n'insiste plus ici sur ces restes que j'ai décrits en détail ci-dessus, p. 288 et suiv., p. 299 et suiv. Je note seulement que tous les murs quasi-barbares, que j'ai rencontrés ici, ne tiennent aucun compte du plan et de la destination primitive du camp. Ils aboutissent tous perpendiculairement au mur d'enceinte qu'ils utilisent simplement comme quatrième paroi de leurs bâtiments.

En continuant sur une largeur de 5—10 m. des deux côtés de la porte du SO, les tranchées faites pour la recherche de la face intérieure des courtines adjacentes, j'ai constaté partout les mêmes murs transversaux, qui forment une suite continue de petites chambres tout le long des courtines. Dans l'une de ces chambres (à l'O de l'escalier de la courtine S) nous avons trouvé encore *in situ* un grand *dolium* (diam. de 1.30, hauteur incertaine) avec un entier dépôt de petites amphores (v. fig. 41, coupe de niveau sur cette partie du camp, et pl. VIII, fig. 1, la chambre avec le *dolium*), et dans une autre chambre (près de l'escalier de la première courtine du SO) un grand four à pain, en partie écroulé (v. le plan général et pl. XX, fig. 1).

La porte du NO (voir le plan ci-dessus, p. 273, fig. 27) est mieux conservée que celle du SO et nous offre un aspect monumental plus complet (voir pl. XX, fig. 2 et XXI, fig. 1). La profondeur de l'entrée (sans le seuil — large de 1.20 m. — muré à une époque postérieure et que j'ai laissé dans le même état, à titre de document) est de 2.75 m., sa largeur de 4.90 m. Les piliers de la porte avancent de chaque côté avec 0.585 m. Les contreforts ne sont pas de la même épaisseur : celui de gauche a 3.25 m., celui de droite seulement 2.80. Ils proéminent sur la face intérieure du mur du camp avec 1.20 m : ils sont donc plus petits que ceux de la porte du SO. La porte du NO — d'après les vestiges que nous y avons trouvés — n'a pas eu le système de fermeture par herses *(cataractae)*, comme la porte du SO (voir le Résumé de ma I^e^ communication sur *le Camp d'Ulmetum*, Bucarest 1912), mais celui plus commun par portes à deux battants. Cette porte est conservée par endroits jusqu'à une hauteur de plus de 2 m. au-dessus du socle

*

(cp. la vue de face, ci-dessus, p. 292, fig. 42). Le parement de l'entrée et des contreforts est formé en partie d'anciens monuments votifs ou funéraires, les uns placés la face contre le mur, que j'ai pu décrire sans les tirer de leur emplacement primitif. Cette porte avait été condamnée par la génération qui suivit aux constructeurs du camp : son entrée, murée aussi du côté du camp, fut utilisée comme simple habitation (v. le plan général du camp et la pl. XX fig. 2). Les demeures semi-barbares de ce côté du camp sont datées par des trouvailles faites ici ; entre autres, un poids en pierre avec la croix byzantine entre les lettres α et ω, puis un couvercle de vase avec l'inscription Κύριε βοήθι. On a trouvé aussi — restes des viandes consommées par les derniers habitants de cette forteresse — des os de cheval déposés dans l'un des trous qui avaient servi lors de la construction du camp au fixage de la poutre transversale qui fermait au dedans les battants de la porte.

Les fouilles que nous avons pratiquées à l'intérieur du camp (voir le plan général) ont conduit à la découverte d'une construction absidale, avec l'axe longitudinale orientée vers le NNE, où est son abside (v. le plan ci-dessus, p. 297, fig. 45 et les pl. XXI, fig. 2 et XXII, fig. 1). Outre le mur de l'abside (v. pl. XXII, fig. 2) épais de 1 m., tous les autres sont épais au plus de 0.75 m., généralement variant entre 0.60 et 0.70. La longueur totale du bâtiment est de 35.50 m. et la largeur totale de 17.70. Les diverses pièces qui composent cette construction ne communiquent pas symétriquement entre elles, mais deux corridors (C et D sur le plan, fig. 45), que l'on doit passer d'abord, conduisent aux chambres. Des pièces B et I partent les branches d'un canal, qui passant sous les murs s'unissent dans la chambre H et ressortent en dessous du mur de l'ESE directement vers le S. Le canal (v. pl. XXIII, fig. 1 et 2), large (à l'intérieur) de 0.40—0.50 et haut de 0.30, conduisait les eaux des chambres B et I en dehors de l'édifice par dessous le pavement. Il est travaillé avec soin en béton très consistant, couvert de dalles et pavé de briques (voir la coupe annexée au plan, fig. 45). Les murs de cette construction sont conservés jusqu'à une hauteur de 1.30 m., mais en géneral seulement jusqu'à 0.40 m. au-dessus du niveau antique (voir la section longitudinale annexée au plan, fig. 45). Cette construction a été plusieures fois modifiée soit par prolongement des murs primitifs, soit par changement des communications entre les diverses salles. Elle a même été un temps déserte et sur ses ruines on a construit un autre bâtiment, dont nous avons des restes à un mètre au-dessus des chambres A et N; cette nouvelle construction (v. le plan), qui était pavée de briques, avait une orientation et un plan tout à fait différents de l'ancienne. A un niveau encore plus élevé nous trouvons enfin au-dessus de cette construction—datant des

derniers temps byzantins d'Ulmetum—des restes de constructions barbares.

L'édifice absidal d'Ulmetum nous fait ainsi connaître une suite continue de civilisations, dont la plus ancienne couche remonte à Justinien (une monnaie de la XIX-e année de son règne a été trouvée près de l'abside). Pour les murs du bâtiment on a employé aussi, comme de coutume, d'anciens monuments romains: une petite *ara* du II-e siècle avec l'inscription mutilée *fonte dei* nous en est seule parvenue.

II. *Menues découvertes.*

A. Les *monnaies* que nous avons dernièrement trouvées à Ulmetum peuvent être classées en trois groupes. Du II-e et III-e siècle (une de Trajan, une de Septime Sévère et une de Gordien III) très rares et provenant sans doute de l'ancien emplacement civil *vicus Ulmetum.* Du IV-e et V-e siècle, la série à peu près complète de Constantin à Théodose II, à vrai dire sans valeur documentale pour le camp-même dans sa dernière forme (evidemment byzantine : voir ma communication suivante), puisqu'elles proviennent presque toutes d'un grand dépôt : plus de 230 petits bronzes trouvés ensemble dans la tour du S de la grande porte du SO et pouvant donc être parvenues simplement par hasard dans cette tour. Enfin le troisième groupe, du VI-e siècle, la série des monnaies de Justin à Maurice-Tibère (bronze et or), trouvées à peu près partout dans le camp et documentant d'une manière sure les couches où elles furent découvertes.

B. En fait de *bronzes* nous pouvons noter ici comme plus remarquables les objets suivants : deux appliques figurées (pl. XXIV, fig. 2, no. 1 et 2) représentant Venus, sur un socle en forme *d'ara* : l'une complète, haute de 0.097 m., l'autre sans tête, haute de 0.073 ; six agrafes en forme d'arbalète, style du III-e siècle (pl. XXIV, fig. 2, no. 5 et pl. XXV, fig. 1) ; des appliques de toutes formes et usages, dont la plus intéressante est celle donnée pl. XXV, fig. 1, no. 20, en forme de T (haute de 0.18 et large, au niveau de la barre horizontale, de 0.11), en bronze rouge, avec les clous en bronze jaune, qui l'ont fixée à la *lorica* en cuir, dont elle faisait évidemment partie; des clefs, des anneaux, des clochettes, etc. (voir ci-dessus, p. 305 suiv., la description complète de ces objets et cp. pl. XXIV et XXV).

C. *Objets en fer.* I. *Armes.* Pl. XXV, fig. 2 no. 3 et 5 : deux pointes de flèches de forme différente ; no. 7, 4, 8, 9 et 2, des pointes de lances, de diverses formes et dimensions, dont no. 4 et 9 sont travaillées à creux, les autres sont massives ; no. 10 et 11 deux fragments de *pila* tellement grands que nous devons penser en les identifiant aux *pila* appellés *catapultaria* : l'un a le diamètre de c. 0.047, l'autre de c. 0.044 m. ; tous deux sont vides à l'intérieur ; pl. XXV, fig. 2, no. 6 *a-d*, quatre fragments de la partie occipitale d'une *galea* romaine. II. *Instruments et outils usuels.* Nous avons

trouvé à Ulmetum à peu près tous les outils nécessaires à la vie agricole (v. pl. XXV, fig. 2, no. 1 et pl. XXVI): des pioches, des faucilles, des faux, des haches de diverses grandeurs et formes, des couteaux, etc., et en outre une grande quantité de clous, une fibule, des anneaux, des crampons, etc., dont je donne la description ci-dessus, p. 308 suiv.

D. En *plomb* on n'a trouvé que deux appliques (pl. XXXII 1, no. 10 et 11).

E. La *céramique* trouvée à Ulmetum est presque toute de fabrication locale. Seulement quelques fragments de *terra sigillata* ont été trouvés ici, entre autres un fragment qui pourrait faire partie d'une *patina* ornementée en barbotine, avec des feuilles de lierre (v. pl. XXIX, fig. 2, no. 2),— en outre encore quelques fragments de sigillata de seconde qualité, et enfin quelques vases très bien travaillés en *terra nigra*, vernissés, avec des ornements patinés (pl. XXIX, fig. 2, no. 1) et une *patella* (pl. XXVIII, fig. 1, no. 3), qui peuvent aussi être importés. (Pour les vases de forme et facture commune, locale, voir ci-dessus p. 309 suiv. et pl. XXVII et XXVIII). Les lampes en terre cuite d'Ulmetum sont toutes de fabrication locale. Nous en avons même trouvé un des moules. Leurs formes, dimensions et ornements sont très variés; parmi les cinquante sept exemplaires, entiers ou incomplets, il y en a très peu sortis du même moule. Deux d'entre elles ont sur leur partie supérieure des scènes de chasse en relief plat (pl. XXX, fig. 1, no. 2 et 5), deux sont évidemment chrétiennes (XXX, fig. 1, no. 4 et XXXI, fig. 1, no. 24), les autres sont communes.

F. Pour les *briques* je renvoie au tableau donné ci-dessus, p. 312.

G. En *verre* nous avons trouvé une grande quantité de petites coupes (le plus souvent seulement le pied de la coupe): pl. XXXI, fig. 2.

H. En *os* et *corne*, des aiguilles, des peignes, des manches de couteaux et d'épées (en corne de cerf: voir pl. XXXII, fig. 2: des cornes en partie encore non travaillées): pl. XXXII, fig. 1.

Remarques pour le plan général du camp. L'original de ce plan est dessiné en couleurs. En vue de la publication définitive d'un tel plan à la fin des fouilles, j'ai pour cette fois renoncé à cette dépense et en ai simplement donné la photographie. C'est pour cela que les murs «barbares» du camp n'ont pas de hachures différentes des murs «romains». Les explications qu'on trouve ci-dessus seront toutefois, je l'espère, suffisantes pour bien pouvoir lire ce plan.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ CLUJ

1 Vederea curtinei de Sud.
Vue de la courtine S.

2. Legătura primei curtine de SE cu primul turn patrulater de SE. In primul plan, canalul prin zidul curtinei.
Jonction de la I-ère courtine SE avec la première tour carrée du SE. Au premier plan, l'égout traversant le mur de la courtine.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

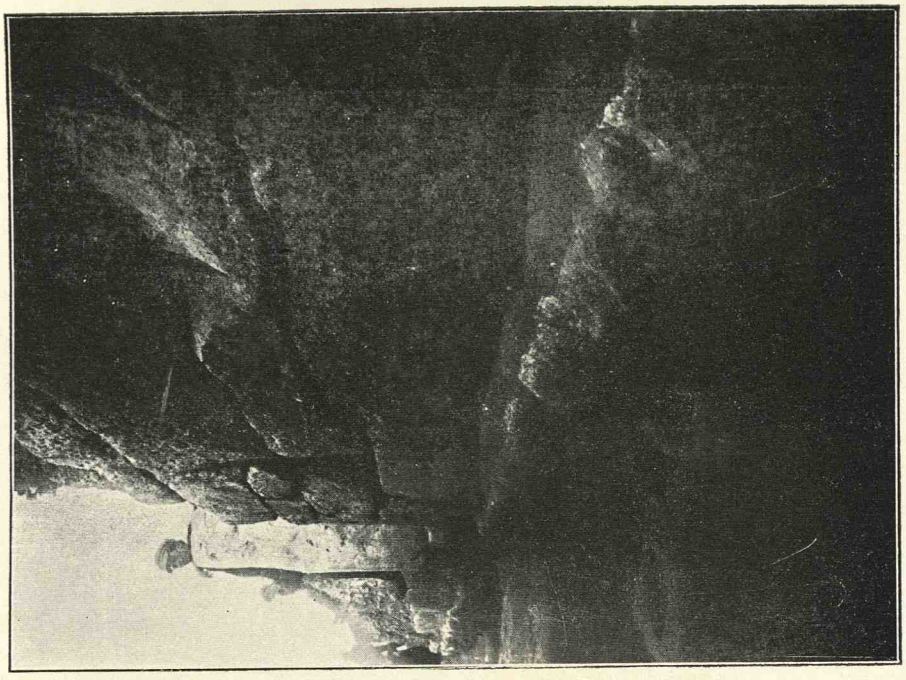

1. Prima curtină de SE în dreptul porții respective.
La I-ère courtine du SE près de la porte respective.

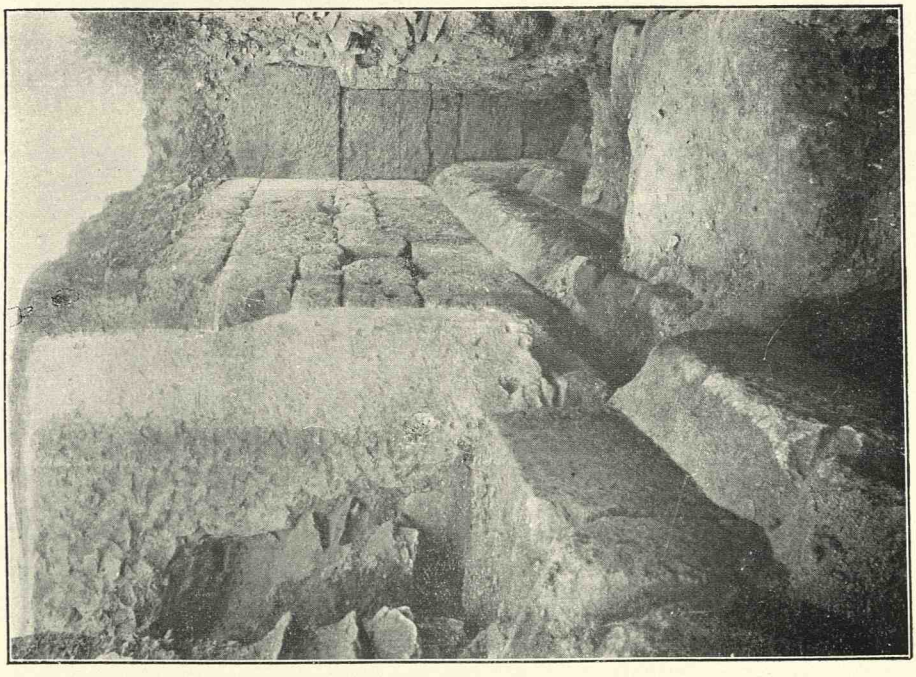

2. Vederea aceleiaș curtine cu poarta și cu colțul format de al doilea turn patrulater de SE.
Vue de la même courtine avec la porte et l'angle formé par la II-ème tour carrée du SE.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

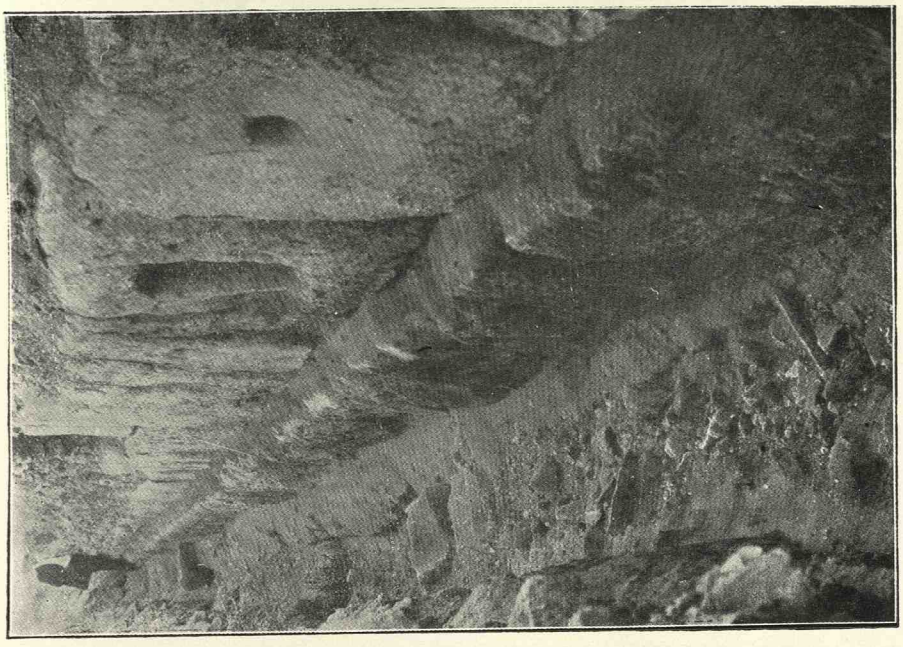

1. A doua curtină de SE.
La II-ème courtine du SE.

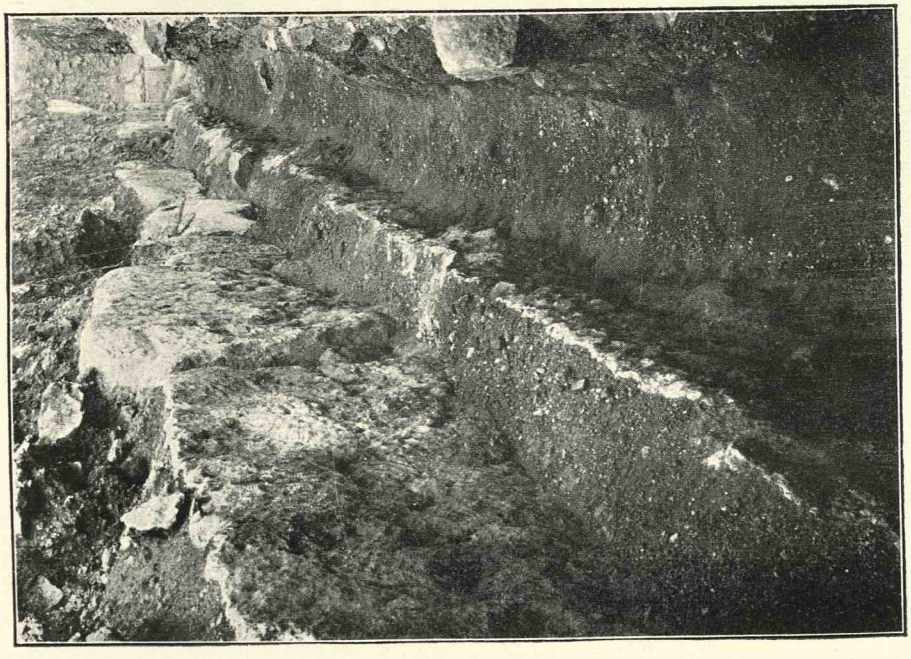

2. A treia curtină de SE.
La III-ème courtine du SE.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

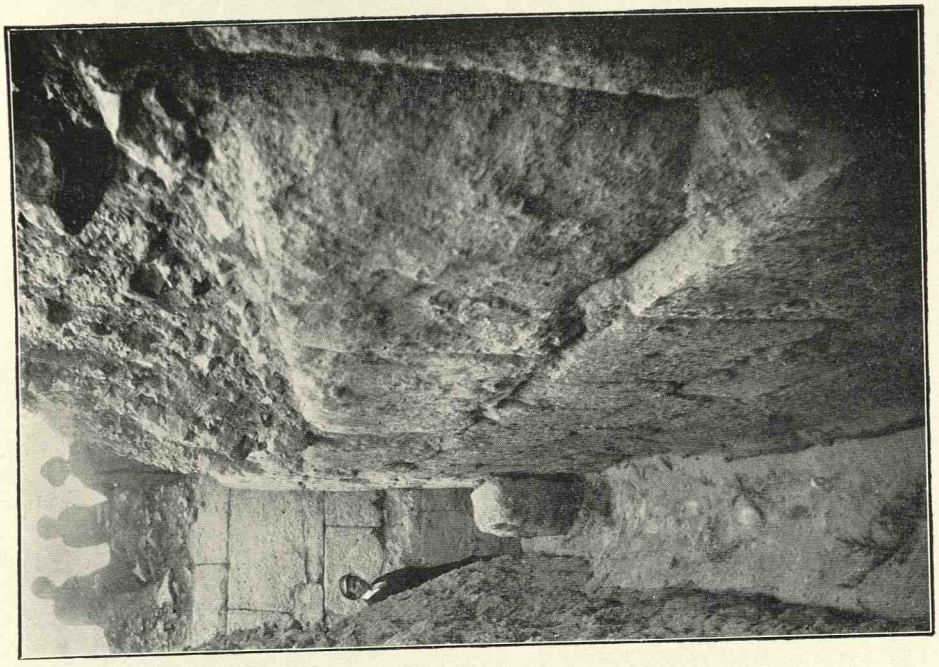

1. Laturea de Vest a celui de-al doilea turn patrulater de SE și unirea ei cu prima curtină de SE.

Le coté O de la II-ème tour carrée du SE et sa jonction avec la I-ère courtine du SE.

2. Poarta de pe laturea SE, văzută din interior (v. și planșa II nr. 1 și 2).

La porte du SE vue de l'intérieur (v. aussi la planche II, no. 1 et 2).

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

1. Poarta laturei de S (văzută din exterior).
La porte du S (vue de l'extérieur).

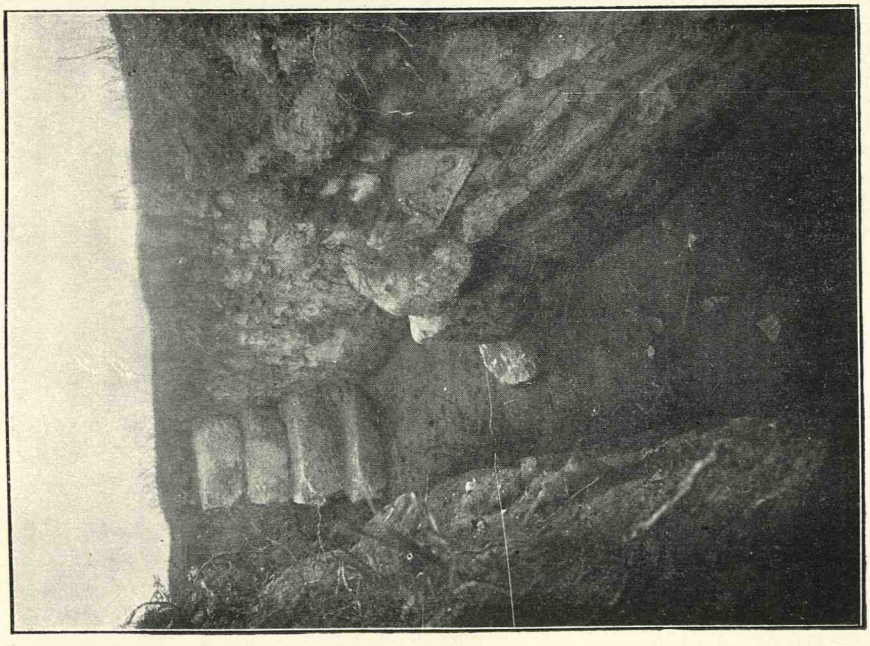

2. Scara primei curtine de NE.
L'escalier de la I-ère courtine du NE.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

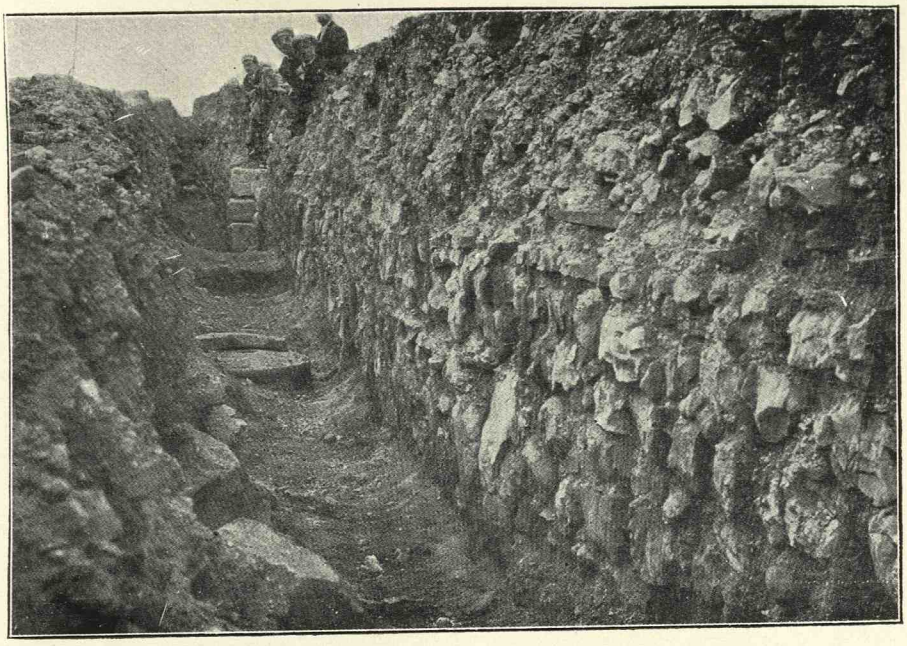

1. Vederea în interior a curtinei a doua de NV, cu scara ei.
Vue intérieure de la II-ème courtine du NO avec son escalier.

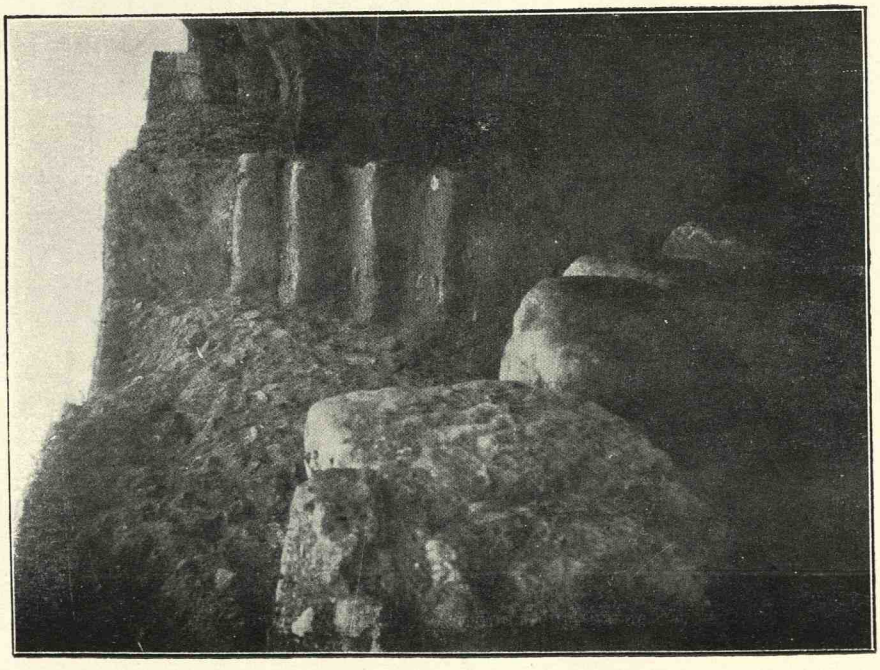

2. Vederea scării de pe a doua curtină de NV.
Vue de l'escalier de la II-ème courtine du NO.

BIBLIOTECA CENTRALĂ ... BUCUREȘTI

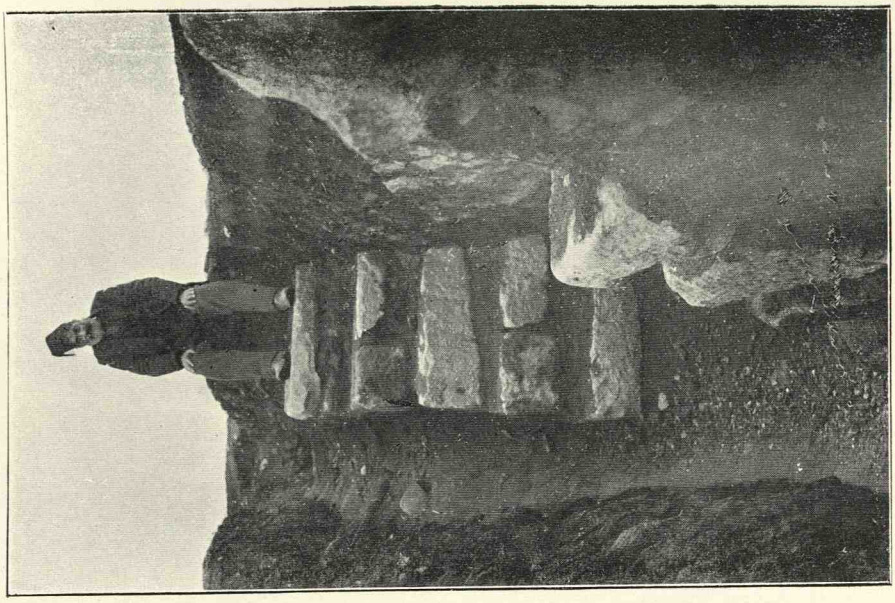

1. Scara curtinei a treia de NV.
L'escalier de la III-ème courtine du NO.

2. Scara curtinei a doua de SV.
L'escalier de la II-ème courtine du SO.

BIBLIOTECA CENTRALĂ

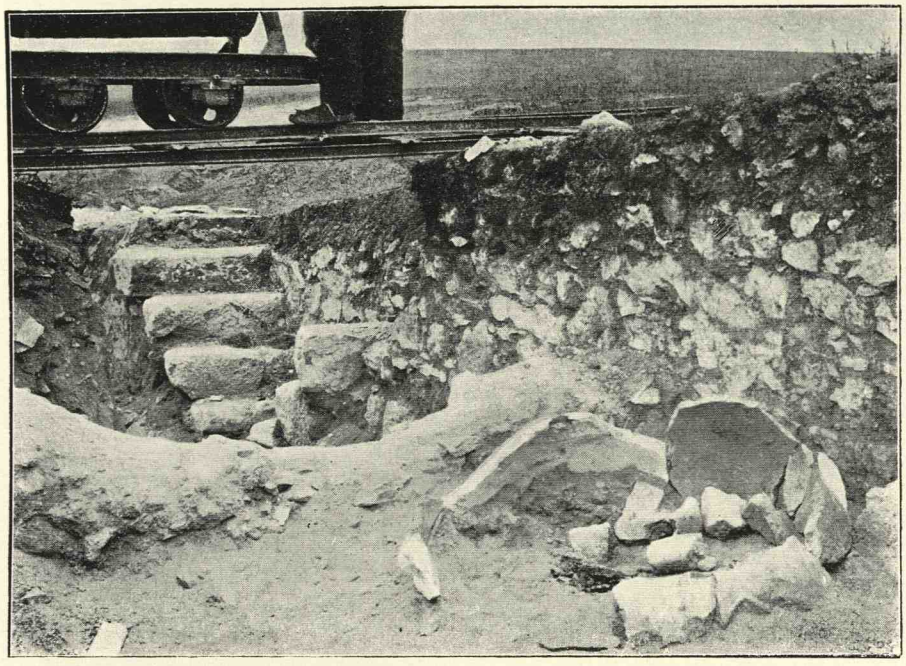

1. Vederea fragmentelor unui *dolium (in situ)* aproape de scara curtinei de S.
Vue des fragments d'un *dolium*, *in situ*, près de l'escalier de la courtine du S.

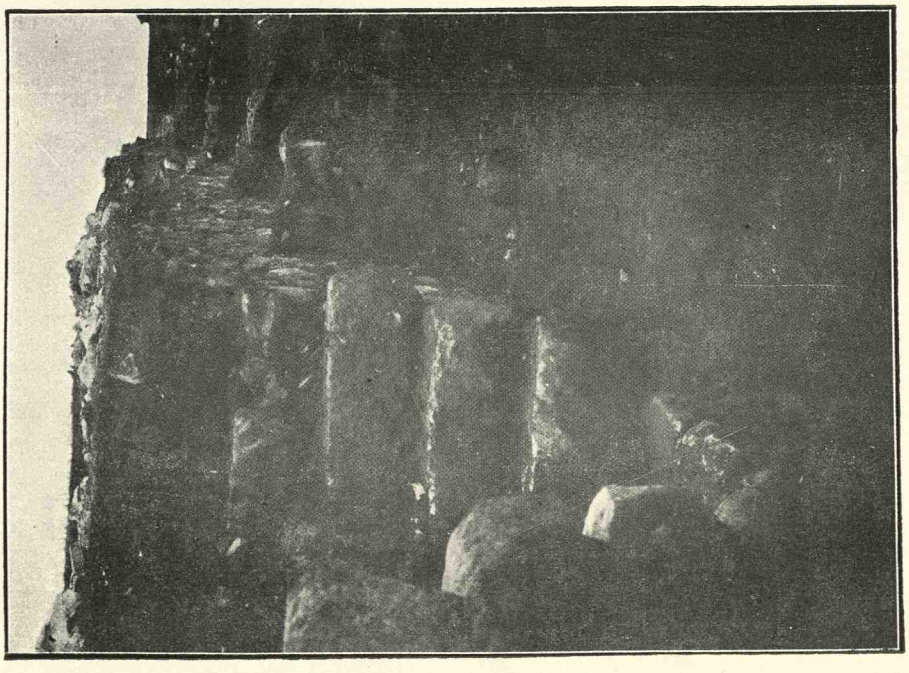

2. Scara curtinei de S.
L'escalier de la courtine du S.

BIBLIOTECA CENTRALĂ BUCUREȘTI

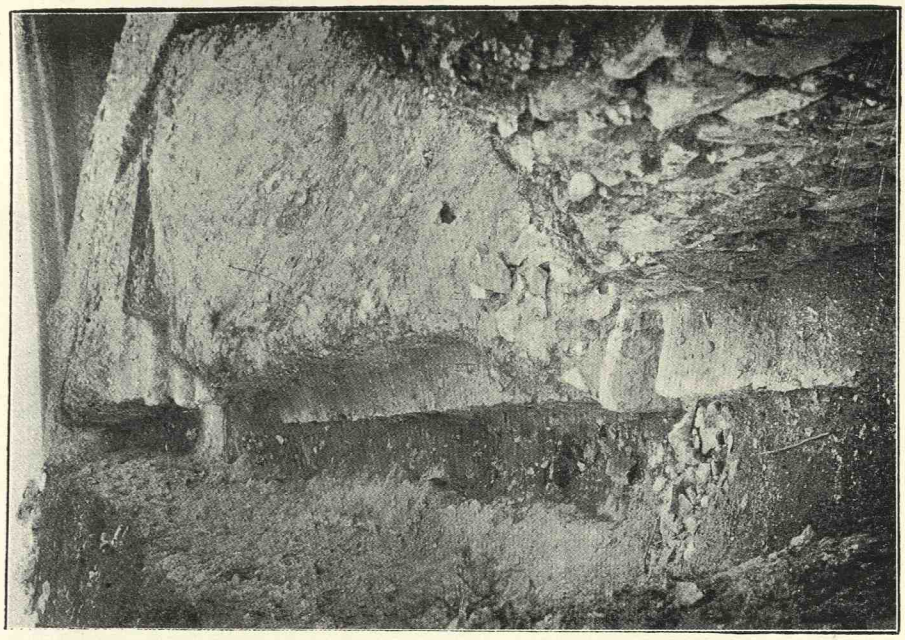

1. Vederea în interior a primei curtine de SE cu canalul şi scara ei.
Vue intérieure de la I-ère courtine du SE avec le canal et l'escalier.

2. Vederea canalului din turnul rotund de Est.
Vue de l'égout traversant le mur de la tour d'angle d'Est.

BIBLIOTECA

1. Stâlpul boltit din interiorul turnului rotund de E.
Le pilier de la tour ronde d'angle à l'E du camp.

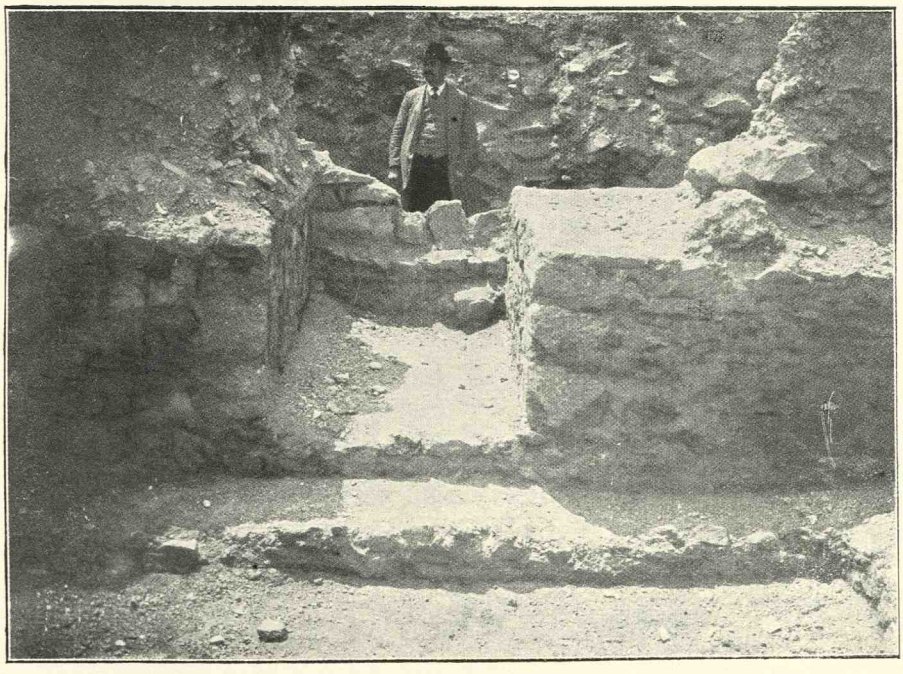

2. Intrarea și pragul interior al turnului patrulater de NE.
L'entrée et le seuil intérieur de la tour carrée du NE.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

1. Zidul din interiorul turnului patrulater de NE.
Vue de l'intérieur de la tour carrée du NE.

2. Stâlpul interior și intrarea turnului rotund de N.
Le pilier intérieur et l'entrée de la tour ronde d'angle du N.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

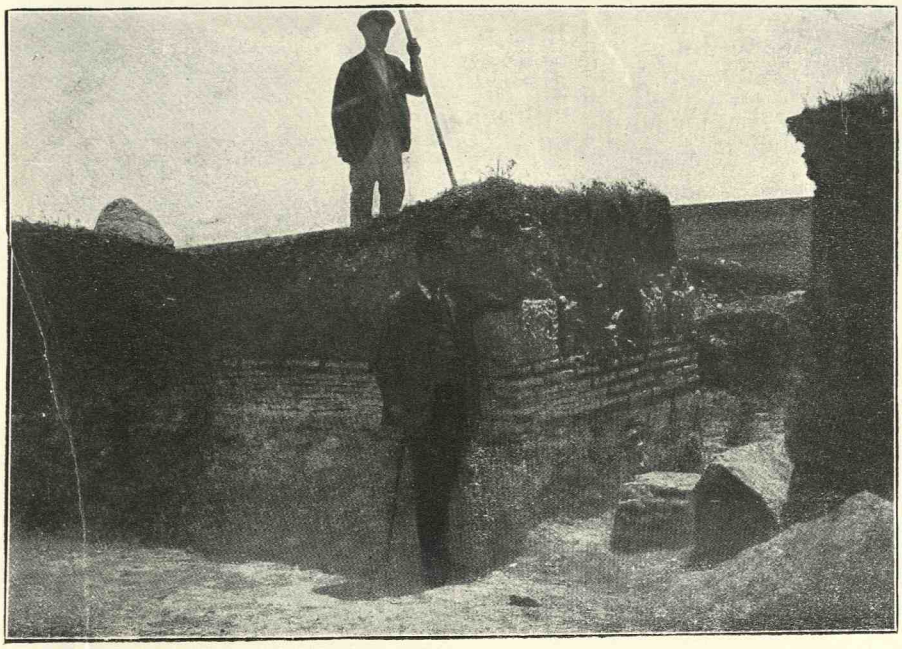

1. Intrarea turnului rotund de N.
L'entrée de la tour d'angle du N.

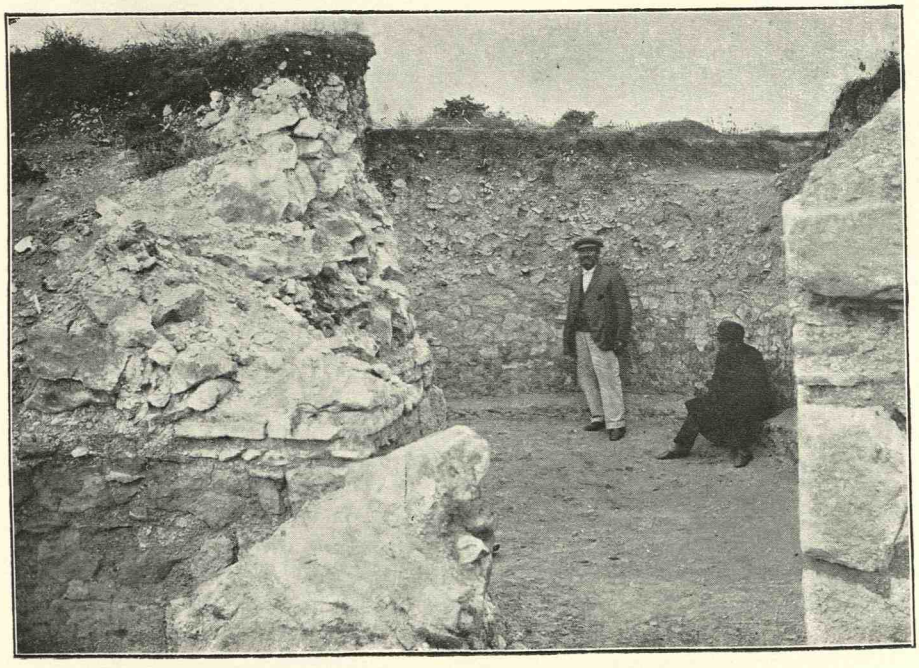

2. Vederea interiorului turnului de N al porții de NV.
Vue de l'intérieur de la tour du N de la porte du NO.

BIBLIOTECA CENTRALĂ ... BUCUREȘTI

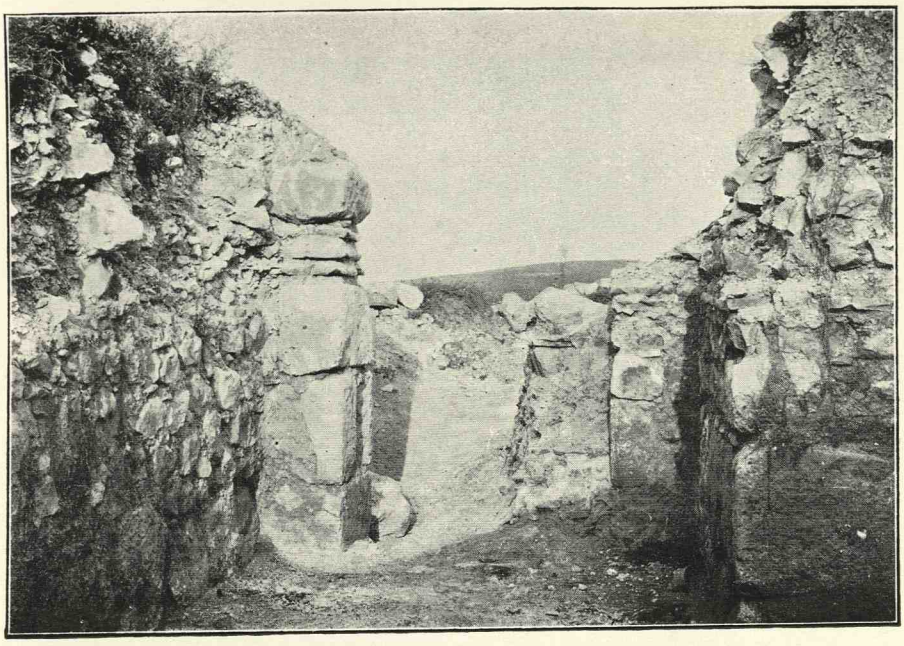

1. Intrarea turnului de N al porţii de NV, văzută din interior.
L'entrée de la tour N de la porte du NO, vue de l'intérieur.

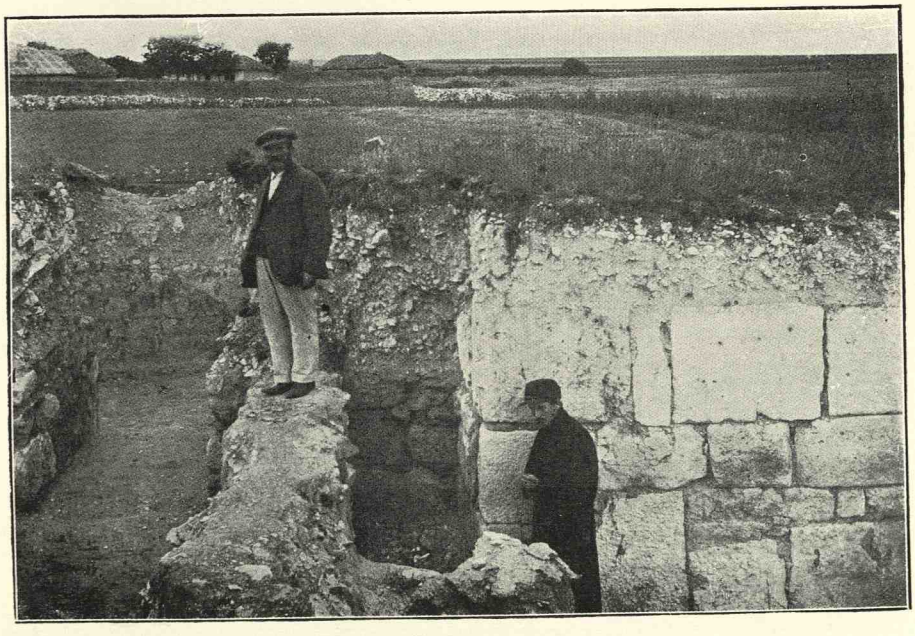

2. Vederea intrării turnului de V al porţii de NV şi a contrafortului alăturat.
Vue de l'entrée de la tour O de la porte du NO et du contrefort adjacent.

BIBLIOTECA CENTRALĂ BUCUREŞTI

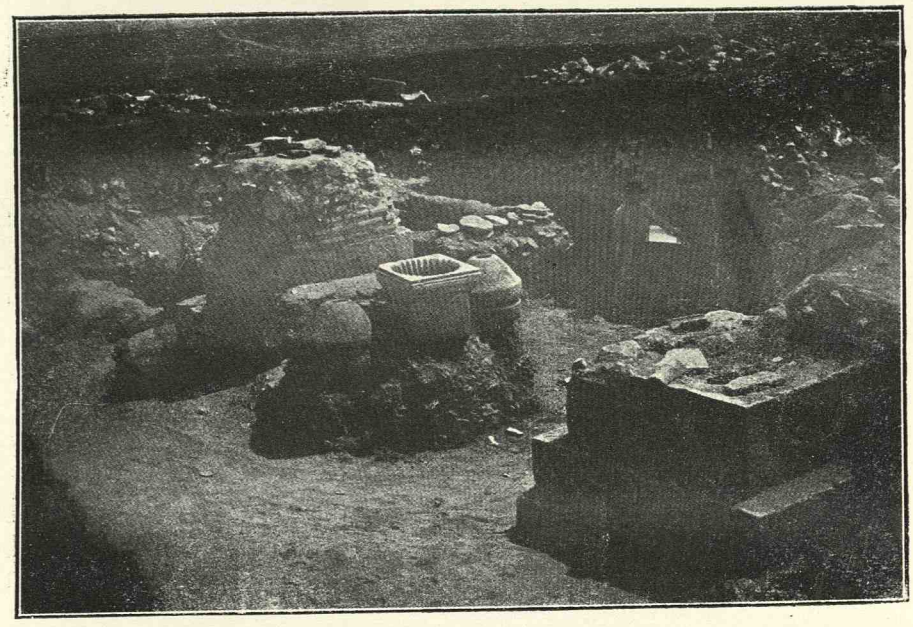

1. Vederea generală a interiorului turnului patrulater de NV.
Vue générale de l'intérieur de la tour carrée du NO.

2. Stâlpul de N al turnului pătrat de NV.
Le pilier N de la tour carrée du NO.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

1. Stâlpul de V al turnului patrulater de NV.
Le pilier O de la tour carrée du NO.

2. Intrarea turnului patrulater de NV, văzută din interior.
L'entrée de la tour carrée du NO vue de l'intérieur.

BIBLIOTECA CENTRALĂ BUCUREȘTI

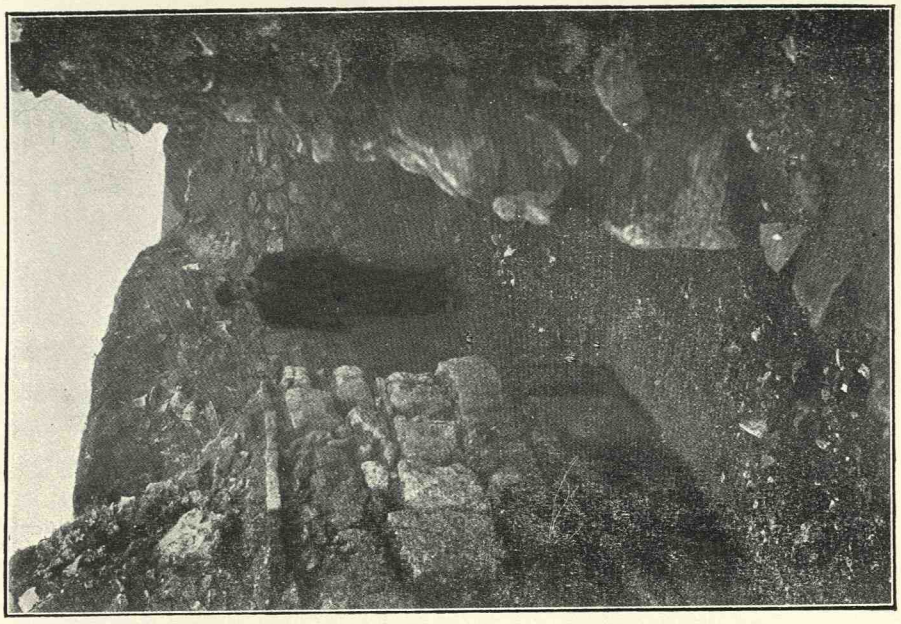

1. Vedere în interiorul turnului de V al porţii de SV.
Vue vers l'intérieur de la tour O de la porte du SO.

2. Vederea intrării din exterior a turnului de S al porţii de SV.
Vue extérieure de l'entrée dans la tour S de la porte du SO.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

1. Intrarea şi pragul turnului de S al porţii de SV, văzute din interior.
L'entrée et le seuil de la tour S de la porte du SO, vue de l'intérieur.

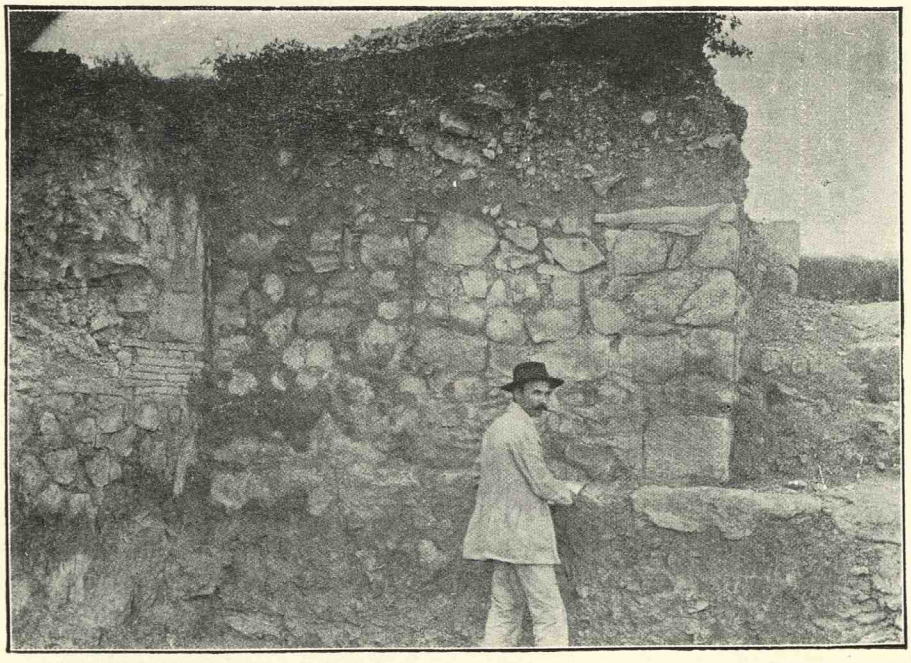

2. Interiorul primului turn patrulater de SE.
L'intérieur de la première tour carrée du SE.

BIBLIOTECA UNIVERSITARA

1. Intrarea primului turn patrulater de SE, văzută din cetate, împreună cu o parte din curtina respectivă
L'entrée de la première tour carrée du SE, vue du camp, avec une portion de la courtine respective.

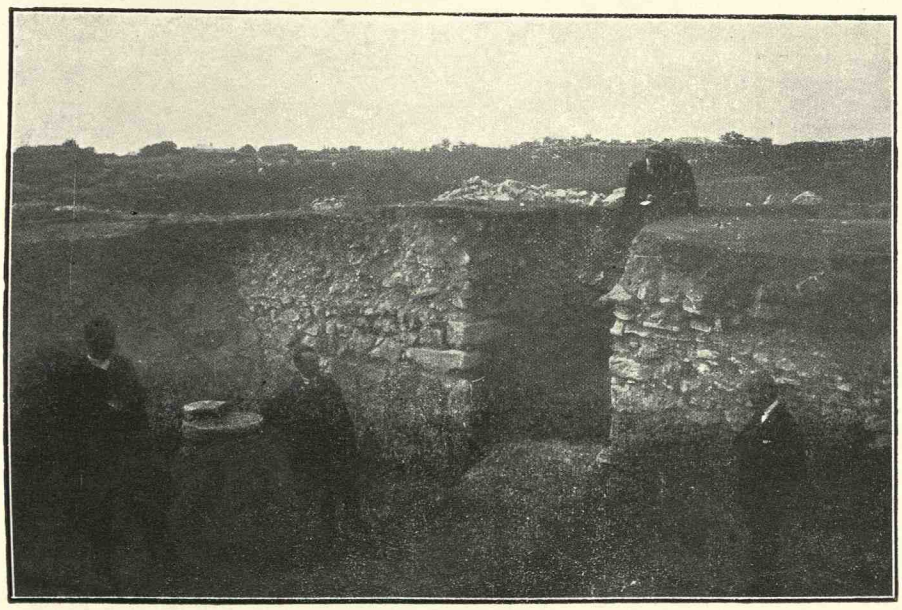

2. Interiorul turnului al doilea patrulater de SE.
L'intérieur de la II-ème tour carrée du SE.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

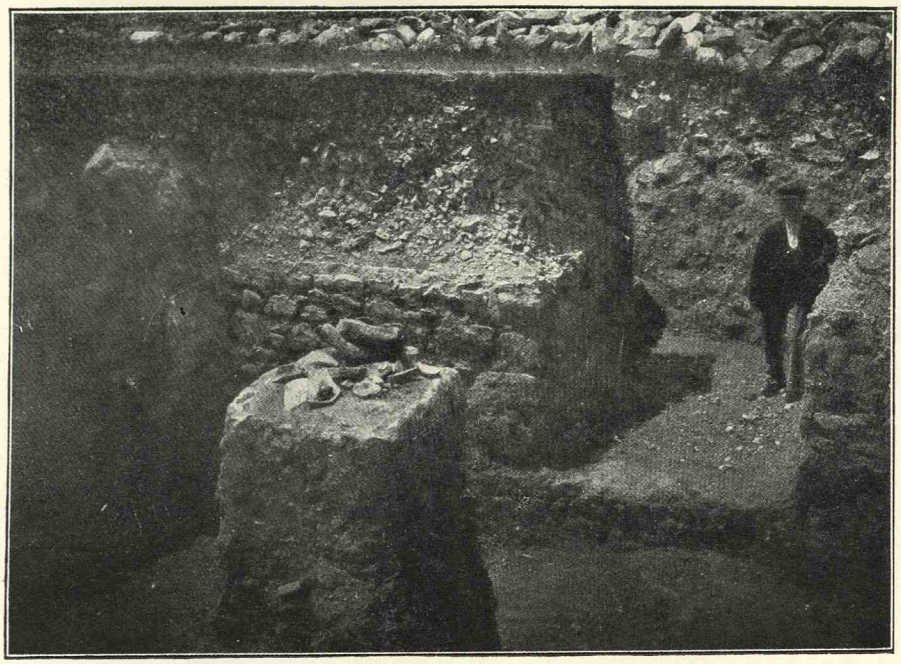

1. Interiorul celui de-al treilea turn patrulater de SE.
L'intérieur de la III-ème tour carrée du SE.

2. Partea stângă a porții de SV (văzută din interior) cu zidurile barbare alăturate.
Partie gauche de la porte du SO (vue de l'intérieur) avec les murs barbares adjacents.

BIBLIOTECA CENTRALĂ BUCUREȘTI

1. Cuptorul de lângă prima curtină de SV în interior.
Le four près de la I-ère courtine du SO, à l'intérieur.

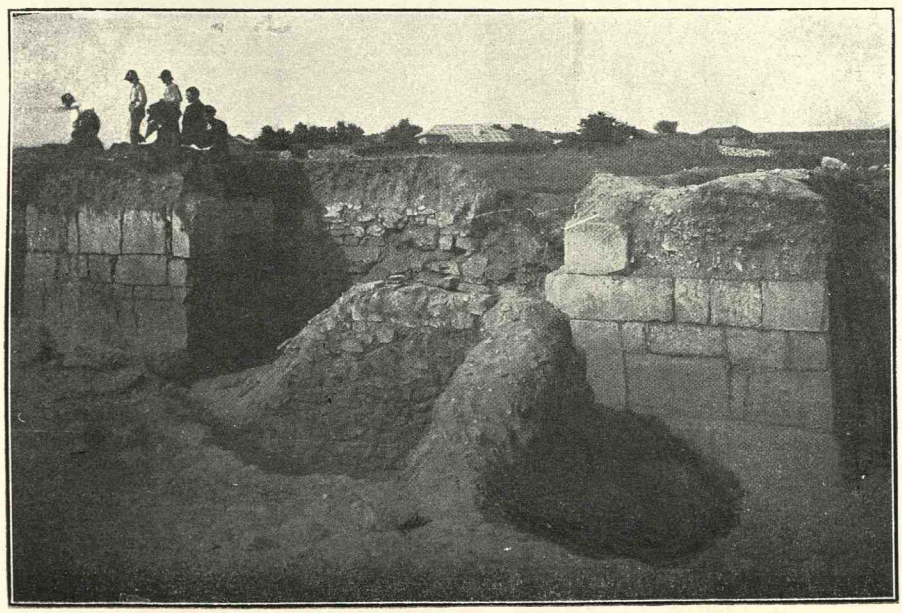

2. Poarta de NV văzută din interior.
La porte du NO vue de l'intérieur.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

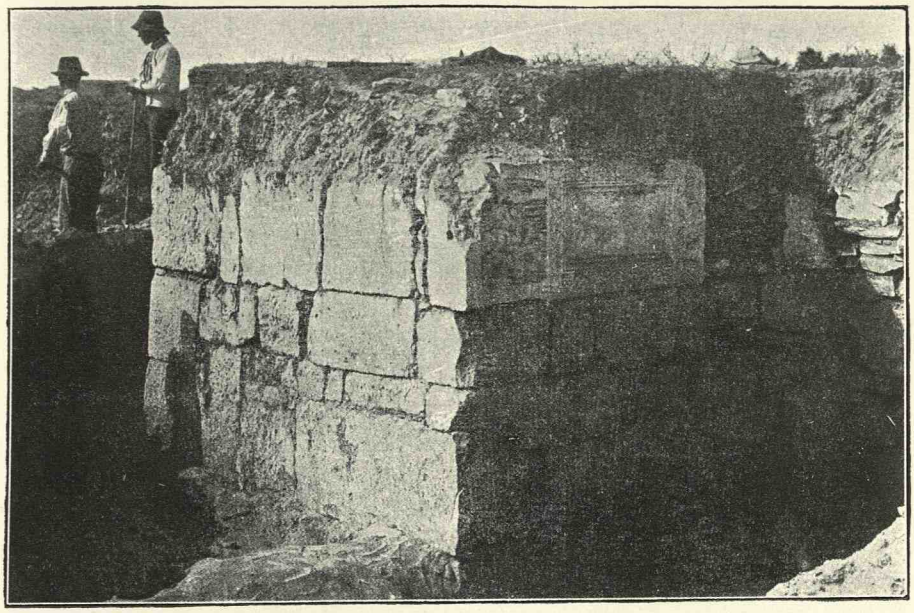

1. Contrafortul stâng al porţii de NV.
Le contrefort gauche de la porte du NO.

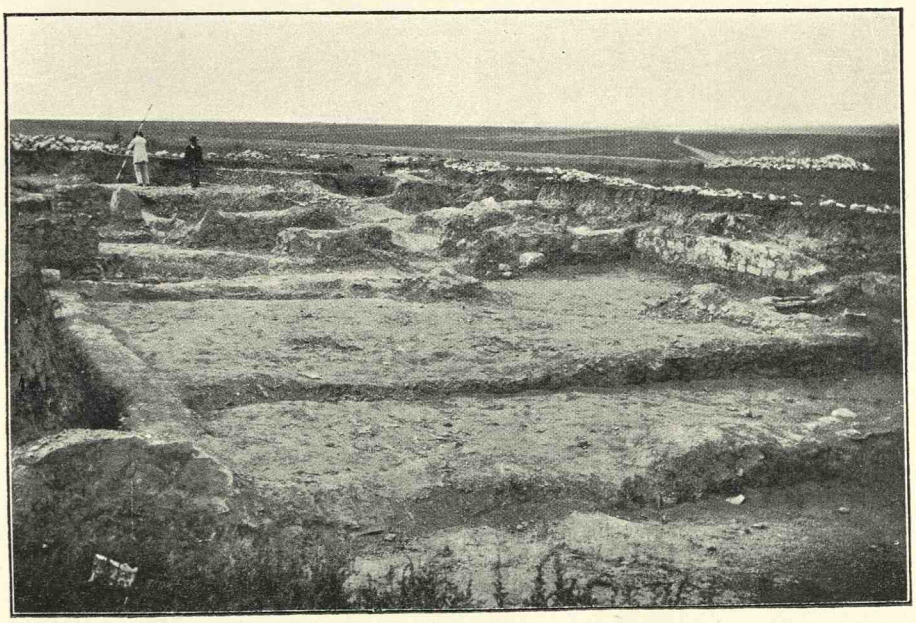

2. Vederea generală a ruinelor construcţiei apsidale.
Vue générale des ruines de la construction absidale.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ BUCUREŞTI

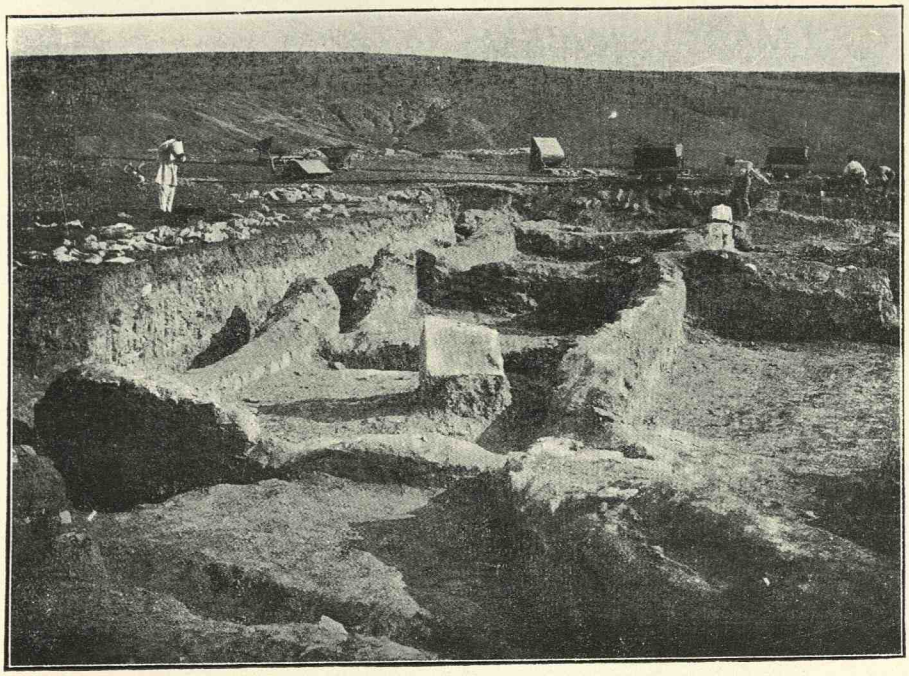

1. Vederea încăperilor din dreapta ale construcţiei apsidale.
Vue des pièces de droite de la construction absidale.

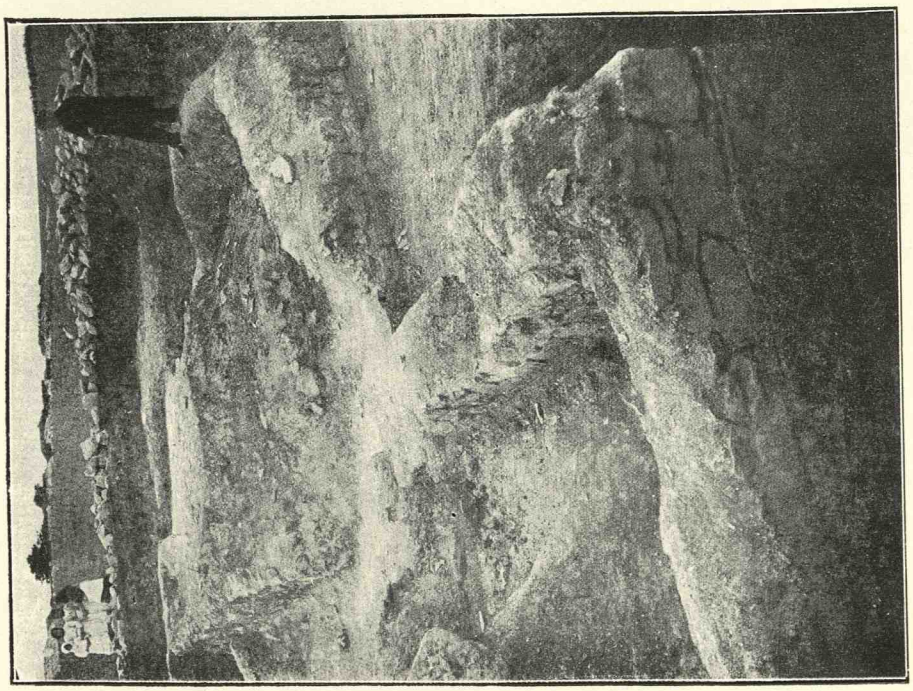

2. Vederea apsidei aceleiaş construcţii.
Vue de l'abside du même édifice.

OTECA
CENTRALA UNIVERSITARA

1. Vederea canalului din construcţia apsidală.
Vue de l'égout de la construction absidale.

2. Vederea din interior a canalului construcţiei apsidale.
Vue intérieure de l'égout de la construction absidale.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

1. Monete de aur dela Mauricius-Tiberius.
Monnaies d'or de Maurice-Tibère.

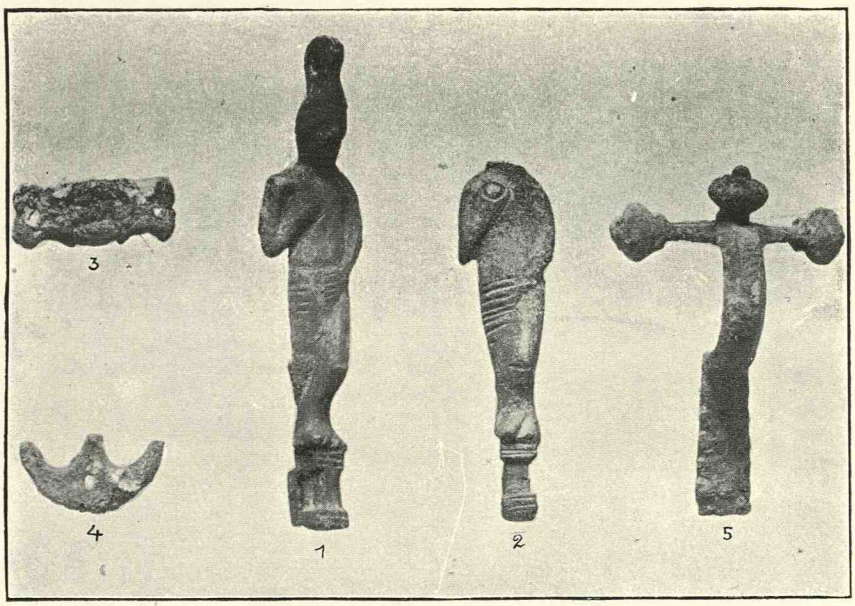

2. Figurine și obiecte de bronz.
Figurines et objets en bronze.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

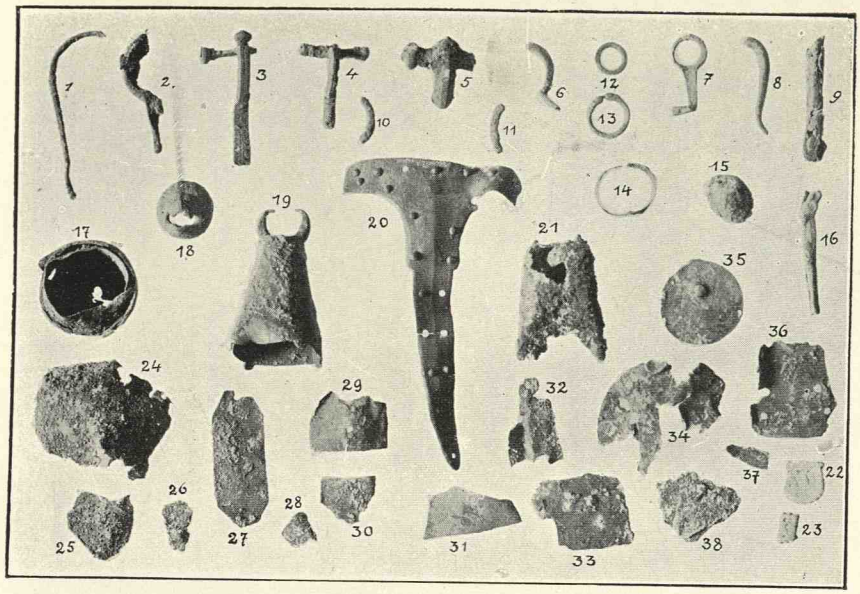

1. Obiecte de bronz.
Objets en bronze.

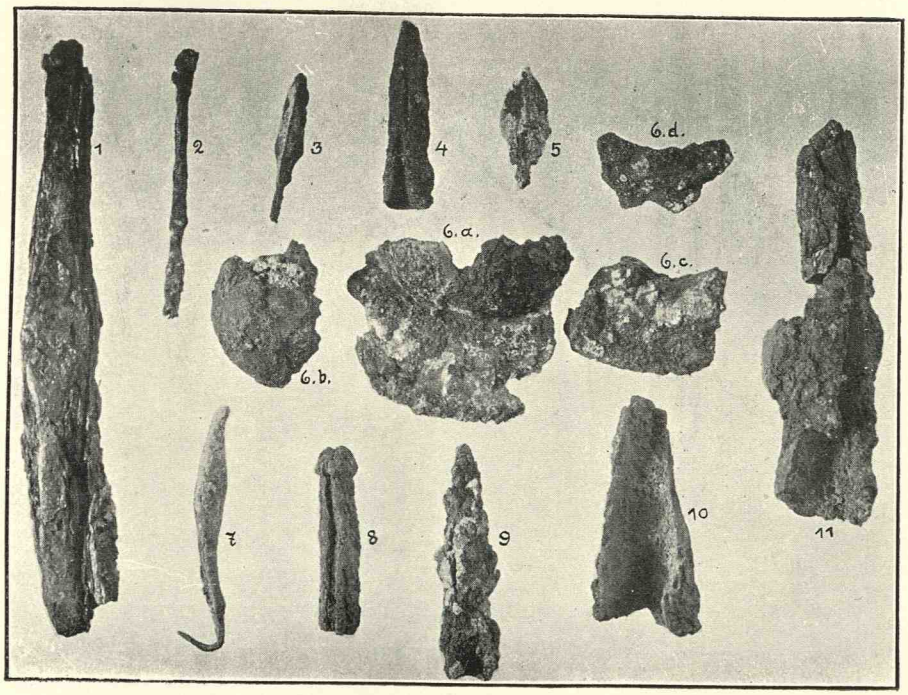

2. Obiecte de fier.
Objets en fer.

BIBLIOTECA UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

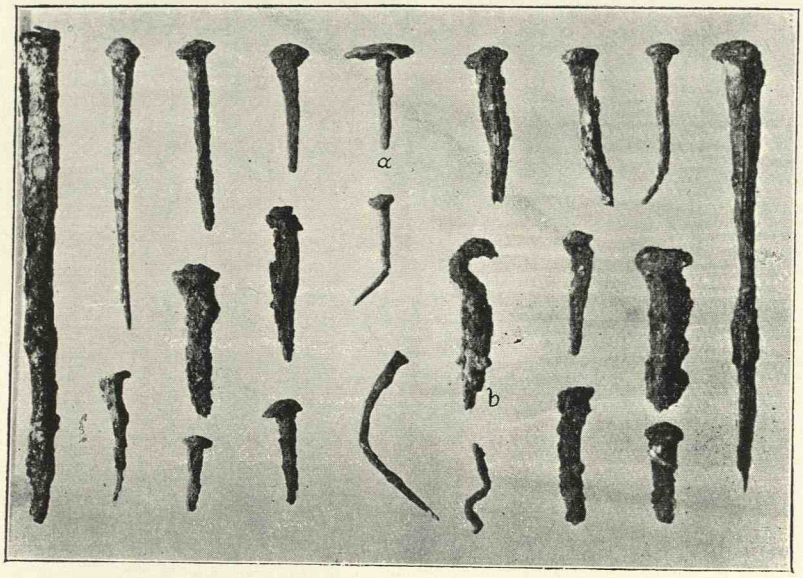

1. Obiecte de fier.
Objets en fer.

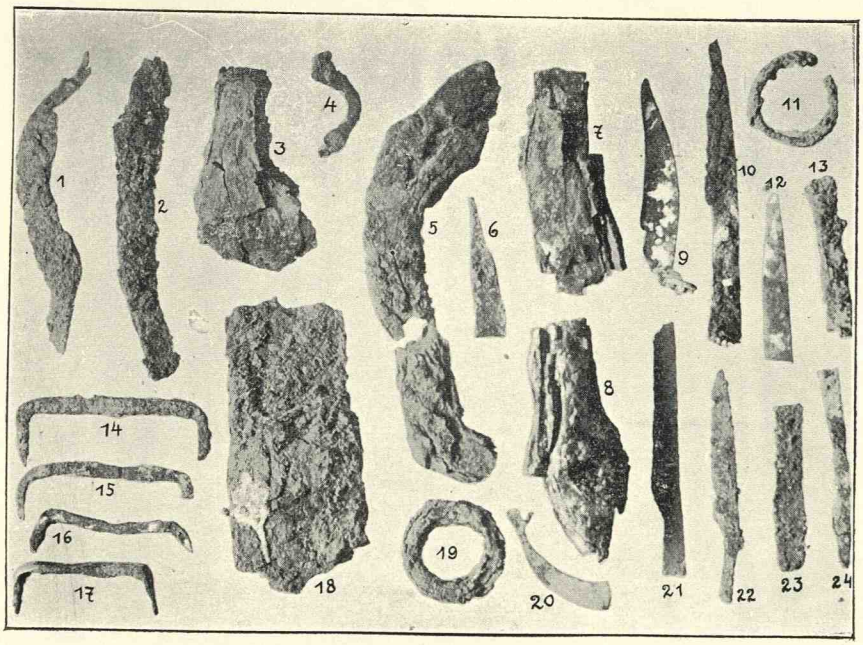

2. Obiecte de fier.
Objets en fer.

BIBLIOTECA CENTRALĂ BUCUREȘTI

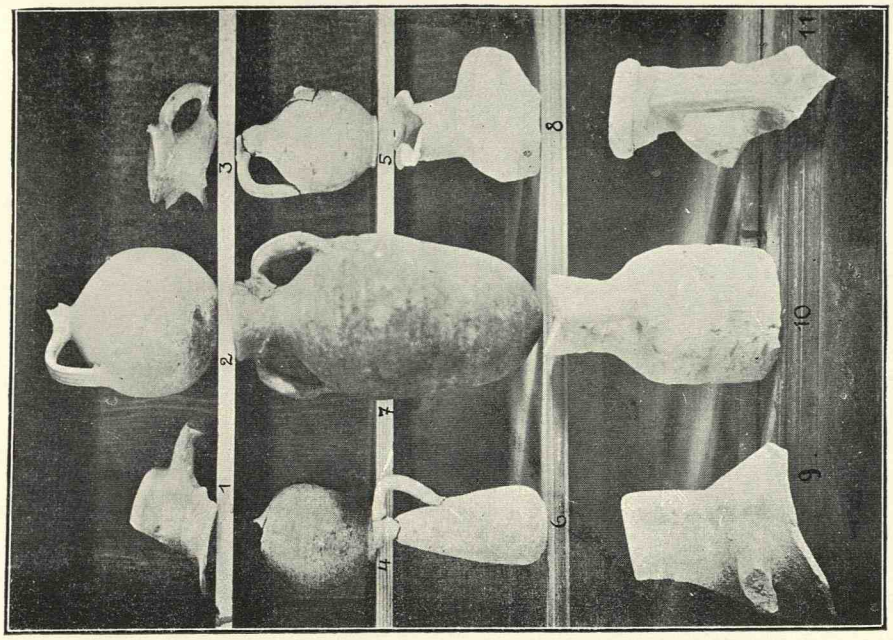

1. Olărie antică.
Poterie antique.

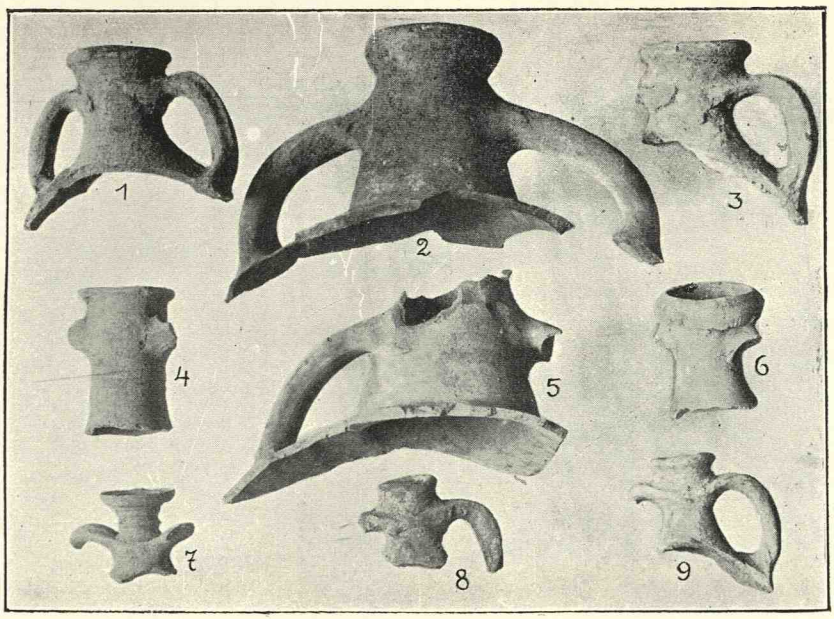

2. Fragmente de vase de lut.
Fragments de vases en terre cuite.

BIBLIOTECA CENTRALĂ BUCUREȘTI

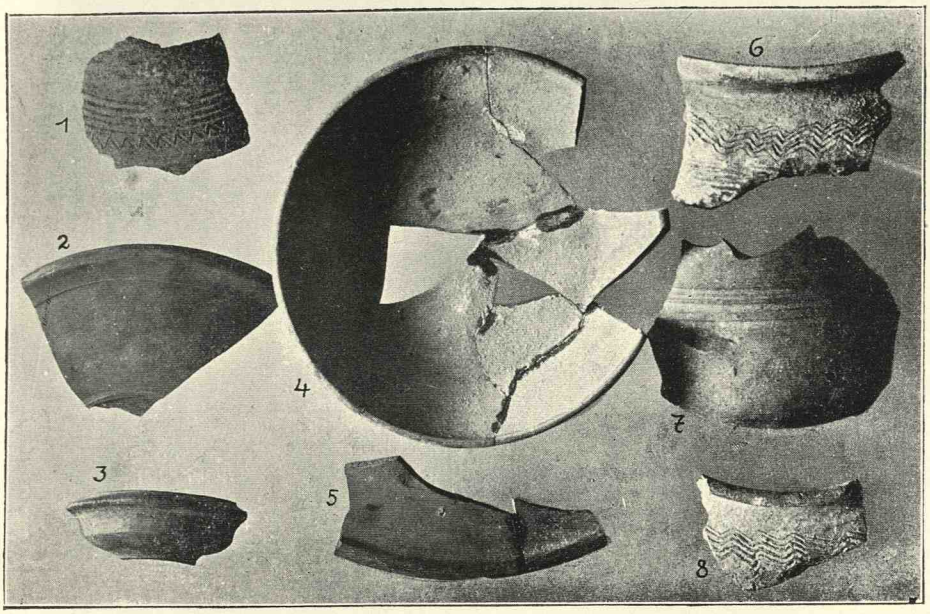

1. Fragmente de vase de pământ ars.
Fragments de vases en terre cuite.

2. Capac de oală și dop de piatră moale cu inscripție creștină.
Couvercle de cruche et bouchon en pierre, avec inscription chrétienne.

BIBLIOTECA UNIVERSITARA BUCUREȘTI

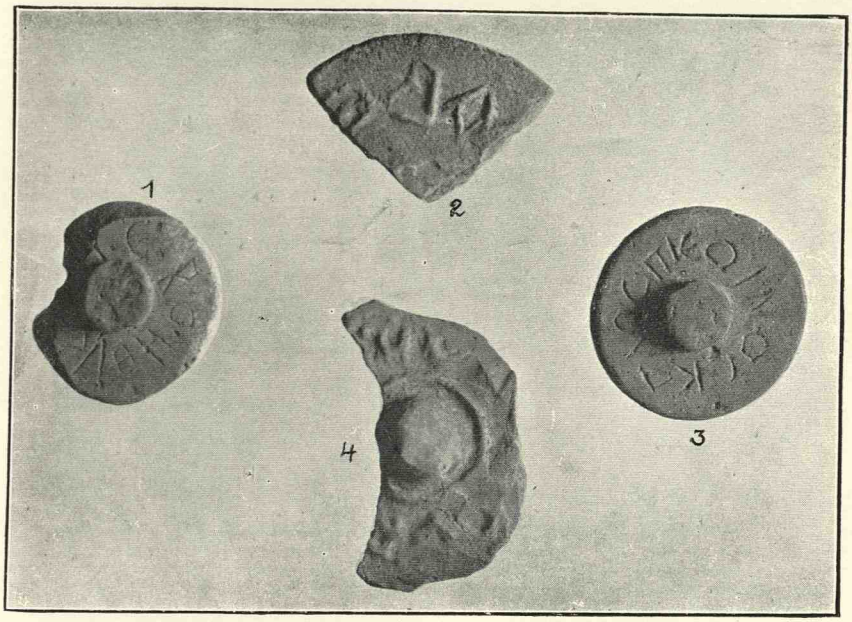

1. Capace de pământ ars, cu inscripții și ornamente.
Couvercles en terre cuite, avec inscriptions et ornements.

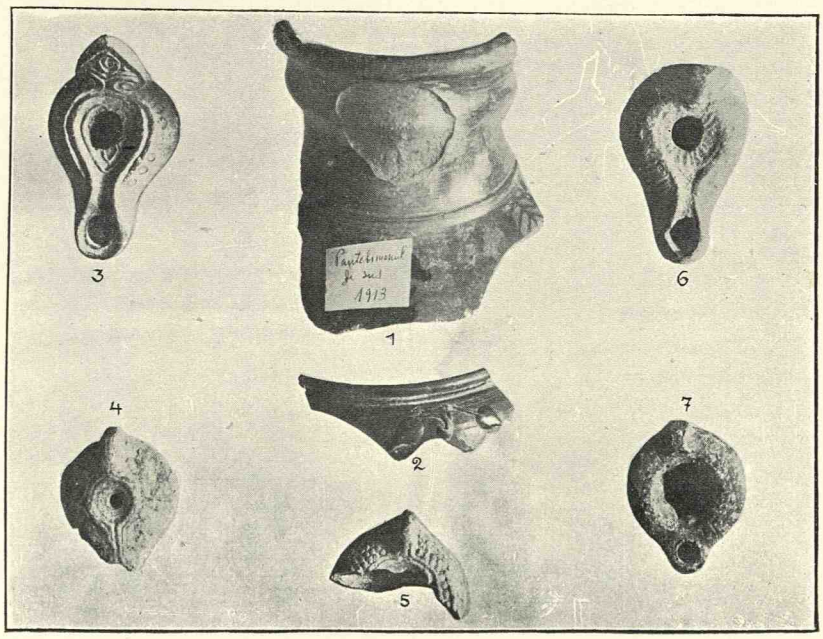

2. Lămpi și fragmente de vase de lut și de *terra sigillata*.
Lampes et fragments de vases en terre cuite et en *terra sigillata*.

BIBLIOTECA UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

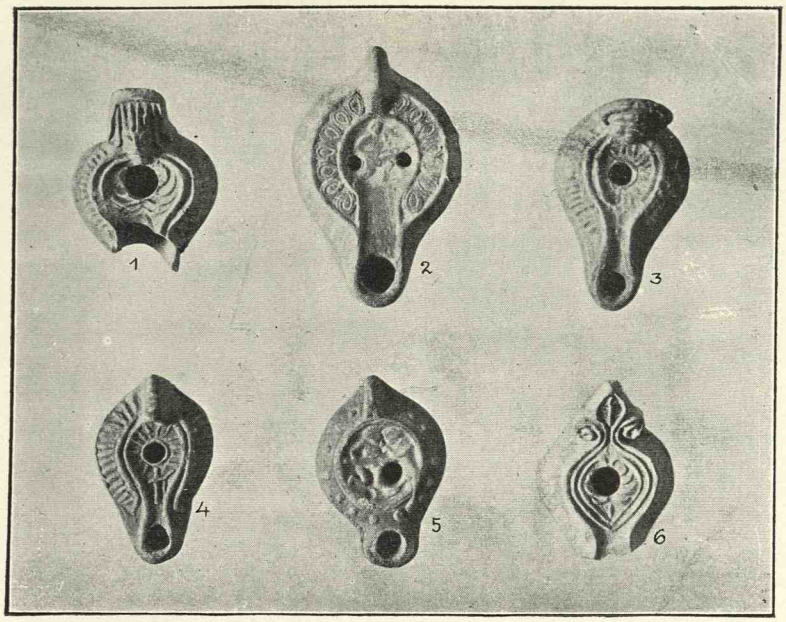

1. Lămpi.
Lampes.

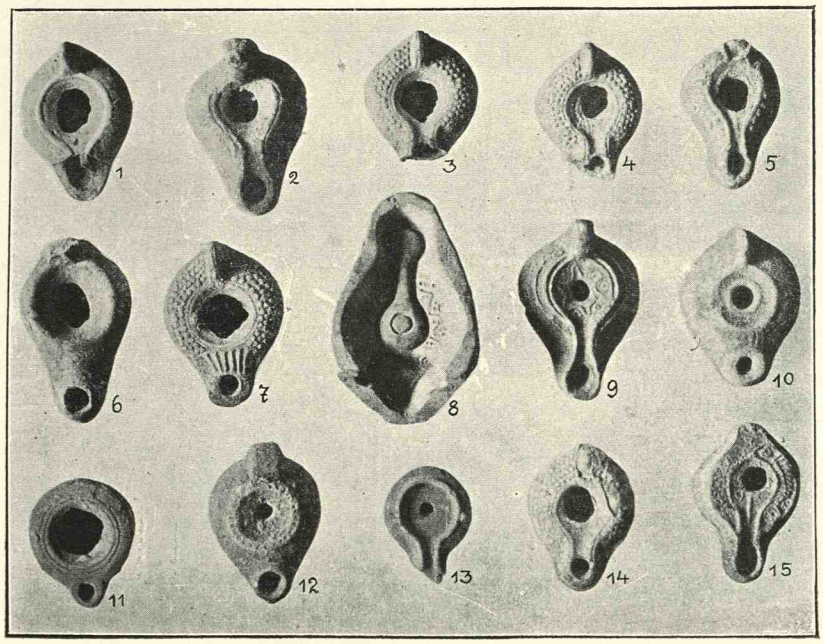

2. Lămpi (în mijloc un tipar).
Lampes (au milieu un moule).

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

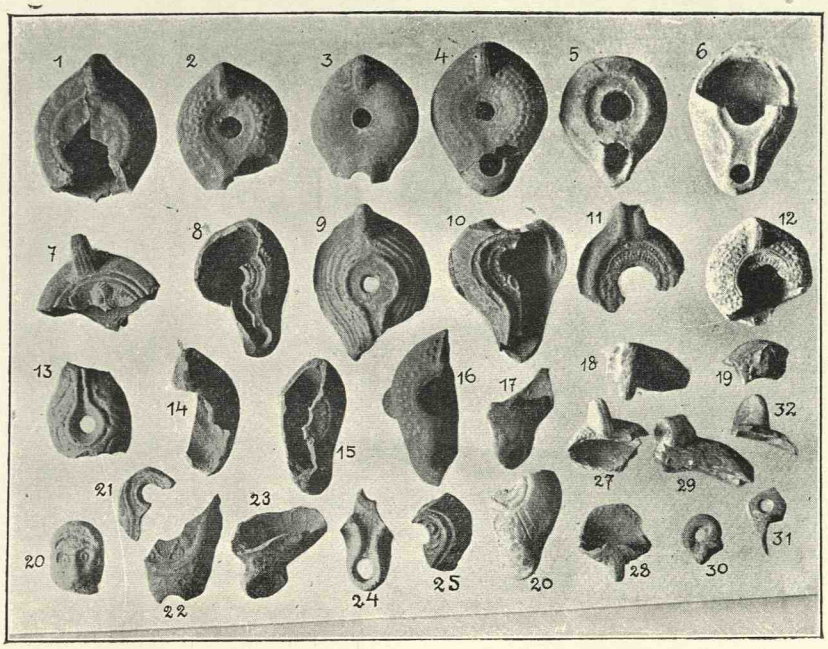

1. Lămpi.
Lampes.

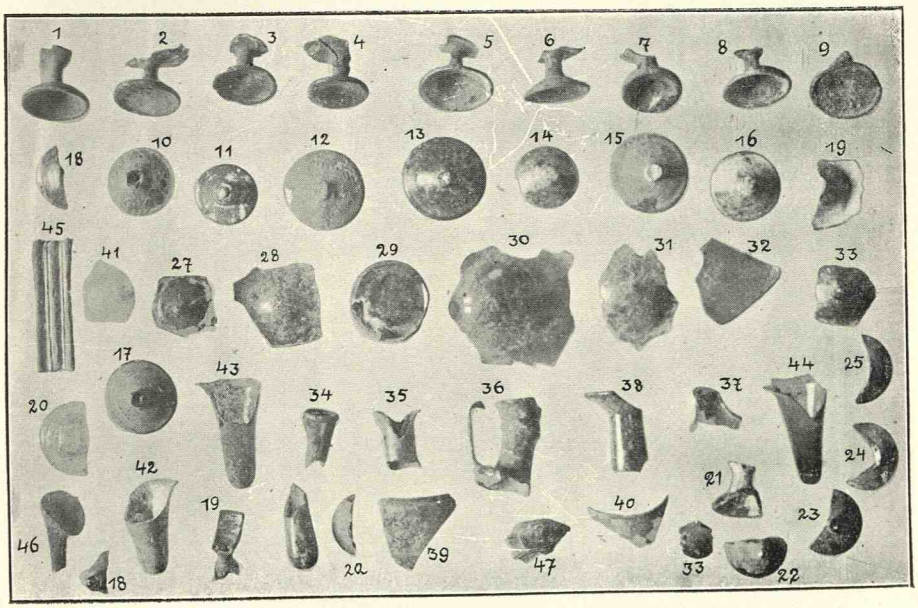

2. Obiecte de sticlă.
Objets en verre.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

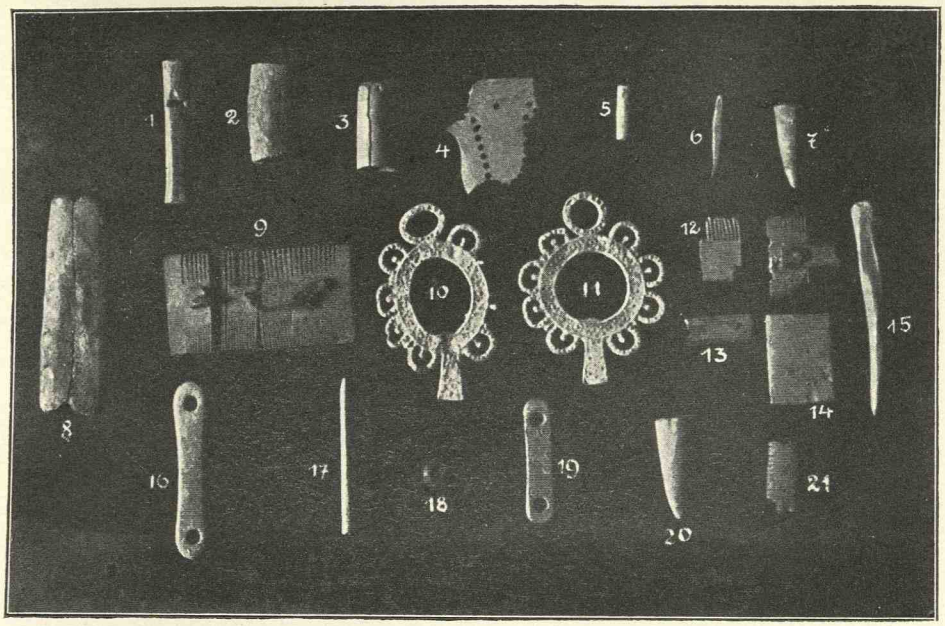

1. Obiecte de plumb și de os.
Objets en plomb et en os.

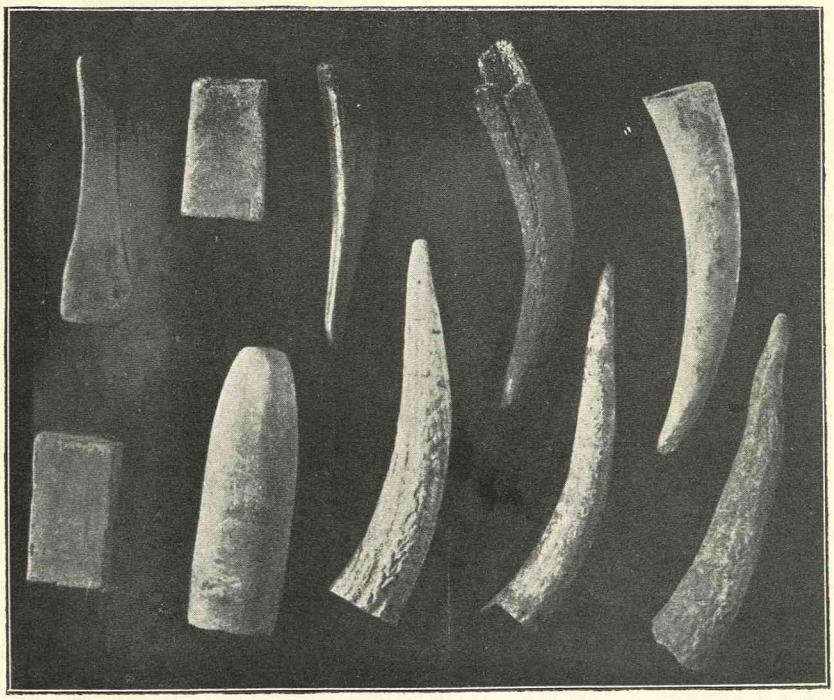

2. Pietre de ascuțit și mânere de cuțit, din coarne de cerb.
Pierres à aiguiser et manches de couteaux en corne de cerf.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ BUCUREȘTI

CETATEA

•VLMETVM•

Ştiri despre veacul al XVIII-lea în ţerile noastre după corespondenţe diplomatice străine. II, 1750—1812, de *N. Iorga* . . . . —,80
Conflictul dintre guvernul Moldovei şi mânăstirea Neamţului. I. Inainte de 1 Iunie 1858, de *Radu Rosetti*. 1,60
Marele spătar Ilie Ţifescu şi omorirea lui Miron şi Velişco Costin, de *I. Tanoviceanu* . . . . . —,50
Luptele dela Ogretin şi Teişani din zilele de 13 şi 14 Septemvrie 1602 (7111), de *General P. V. Năsturel* . . . . . —,50
Conflictul dintre guvernu Moldovei şi mânăstirea Neamţului. II. După 1 Iunie 1859, de *Radu Rosetti* 1,50
Din amintirea unui boier Moldovean din jumătatea întâi a veacului XIX, Dimitrie Ghiţescu, 1814—1878, de *A. D. Xenopol* . . —,70
«Doamna lui Ieremia Vodă», de *N. Iorga* . . . . . 1.—
Sociologia şi socialismul, de *A. D. Xenopol* . . . . . —,20
Despre metoda în ştiinţe şi în istorie, de *A. D. Xenopol* . . . . —,20
Ţara Severinului sau Oltenia, de *Dr. At. M. Marienescu* . . . . . —,50
Tom. XXXIII.—Desbaterile Academiei în 1910—1911 . . . . . 4.—
» *XXXIII.—Memoriile Secţiunii Istorice* . . . . . 12.—
Francisc Rákóczy al II-lea, învietorul conştiinţei naţionale ungureşti şi Românii, de *N. Iorga* . . . . . —,40
Un călător italian în Turcia şi Moldova în timpul războiului cu Polonia, de *N. Iorga* . . . . . —,30
Două documente privitoare la revolta boierilor din ţara Făgăraşului în favoarea lui Mihnea Vodă numit cel Rău, 1508—1510, de *Ioan Puşcariu* . . . . . —,20
Carol al XII-lea, Petru cel Mare şi ţerile noastre, de *N. Iorga* . 1.—
Câtevă note despre cronicele şi tradiţia noastră istorică, de *N. Iorga* . . . . . —,20
Alte lămuriri despre veacul al XVIII-lea după izvoare apusene. Luarea Basarabiei şi Moruzeştii, de *N. Iorga* . . . . . —,40
Răscoala Seimenilor în potriva lui Mateiu Basarab, de *N. Iorga* . —,30
Cevă despre ocupaţiunea austriacă în anii 1789—1791, de *N. Iorga.* 1.—
Insemnătatea Divanurilor ad-hoc din Iaşi şi Bucureşti în istoria renaşterii României, de *D. A. Sturdza:*
—— —— I. Tratatul de Paris din 30 Martie 1856 . . . . . —,40
—— —— II. Anul 1856 1,20
—— —— III. Anul 1857 1,60
—— —— IV. Lucrările Divanurilor ad-hoc din Iaşi şi Bucureşti. 1,60
—— —— V. Anul 1858. Căimăcămia din Moldova a domnilor Ştefan Catargiu, Vasile Sturdza, Anastasie Panu . . . . . 1.—
Partea Românilor din Ardeal şi Ungaria în cultura românească (influenţe şi conflicte), de *N. Iorga* . . . . . —,20
Munţii Tămaş şi Tămăşel, de *Ioan Puşcariu* . . . . . —,20
Dinastia lui Radu Negru Vodă în Ungro-Vlahia (Valahia Mare) şi Dinastia Basarabilor în Oltenia (Valahia Mică) şi în Valahia Mare, de *Dr. Atanasiu M. Marienescu* . . . . . 1.—
» *XXXIV.*—Desbaterile Academiei în 1911—1912. . . . . 4.—
» *XXXIV.—Memoriile Secţiunii Istorice.* . . . . . 20.—
Breasla Blănarilor din Botoşani, Catastihul şi actele ei, de *N. Iorga.* —,50
Pagini din istoria culturală: I. Privilegiul din 1815 al Târgului-Frumos. — II. Din vieaţa moşnenilor vieri ai ţinutului Săcuienilor, de *N. Iorga* . . . . . 1.—
Insemnătatea Divanurilor ad-hoc din Iaşi şi Bucureşti în istoria renaşterii României, de *Dimitrie A. Sturdza:*
—— —— VI. Anul 1858. Adunarea electivă din Iaşi . . . . . 1.—
—— —— VII. Anul 1858. Căimăcămia din Valahia a domnilor Emanoil Băleanu, Ioan Manu şi Ioan A. Filipescu şi influenţa precumpănitoare a Adunării Elective din Iaşi asupra Adunării Elective din Bucureşti 1,60
Turburări revoluţionare în Ţara-Românească între anii 1840—1843, de *Ioan C. Filitti* . . . . . 1.—
Contribuţii la istoria bisericii noastre: I. Despre Mânăstirea Neamţului. — II. Bălineşti, de *N. Iorga* . . . . . —,40
O scrisoare din 1679 a Mitropolitului Dosofteiu, de *I. Bogdan.* . —,50
Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911, de *Vasile Pârvan* . . . . . 5.—
Insemnătatea europeană a realizării definitive a dorinţelor rostite de Divanurile ad-hoc în 7/19 şi 9/21 Octomvrie 1857, de *Dimitrie A. Sturdza,* I . . . . . —,40
—— —— II. . . . . —,80
—— —— III. . . . . —,70
Nicolae Kretzulescu, 1812—1900—1912, de *A. D. Xenopol.* . . . . —,20